

ЭЛ-АЛТАЙ

1986

УЧИНЧИ ЧЫГАРГАНЫ

ЭЛ-АЛТАЙ

(Чүмдемел-кеендик жуунты)

Туулу Алтайдын бичиичилик организациязы белетеген

1986

Учинчи чыгарганы

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАҒЫ БОЛУГИ

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ

Б. Я. Бедюров — Туулу Алтайдын бичинчилик организациязынын каруулу качызы, **Ж. И. Белеков** — поэт, **А. Я. Ередеев** — поэт, прозаик, **С. М. Каташев** — филология наукалардын кандидады, **Т. С. Торбоков** — Туулу Алтайдын бичинчилик организациязынын литконсультанты, тургузаачы-редактор, **З. Ш. Шинжина** — кепке базары учун каруулу.

Э 450 Эл-Алтай: Литературно-художественный сборник. Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1986. — 104 с.

Кычыраачылар быылгы жылда үчинчи катап чыгып жаткан бу жуунтыдан быыл күскиде Латвияда өдөтөн алтай литературанын Күндерине уткый белетелген материалдарла, элибистин эичизи болгон кепкуучындарла, чөрчөктөрлө таныжар Алтай литературанын өзүмин шиндеген, кычырарга солун өскө дө материалдар жуунтыда жеткилинче

Э $\frac{4701000000 - 026}{M 138 (03) 86}$ 61 — 86

ЛАТВИЯДА АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРАНЫҢ КҮНДЕРИНЕ УТКЫЙ

АНДРЕЙ ПУМПУР

ЛАЧПЛЕСИС — ЛАТЫШ
КАЛЫКТЫҢ БААТЫРЫ

БАШТАПКЫ КОЖОНҒ

Кудайлардын жууны

Күкүрт жалкынның кудайы,
Күн ийделү Перконның
Лажына ак жаркынду,
Лаантайын сүүнчи-байрамду
Жарык-чанкыр өргөозине
Калык-жондорго, улуска
Карыкчал, ырыс береечи
Салымдар Башкараачыны угарга
Балтия жерининг кудайлары
Бастыразы жуулдылар.

Перконның боро аттары
Беленде ээрлү турдылар.
Үйгендеринде тандак ойнойт,
Үзенгилеринде күн ойлойт.
Байлык жерди башкарган
Патримп кудайдын кубулгазын абразы
Алтын жаркындарла суркурайт,
Ак-сары аттары тургулайт.

Ээн-карагуй жер алдынын
Эрлиги Паколдын кара аттары
Сөбк чанактарга жеккен турат,
Сөксөйгөн кабырга-јодолор агарат.
Талайдын кудайы Антримптинг
Чакпындардый буурыл аттары
Балыктар чылап кайзырыктарла суркурайт,
Чанкыр суудый абра мызылдайт.

Кожон-жагардын кудайы
Коо жаражай Лиго,
Агаш-өзүмнин кудайы

Аар-күчтү Пушкайтис
Ай-күн абралу келдилер.
Ак-айастын бастыра балдары
Солыктаган аттарлу жеттилер,
Солонг-жаркын эжиктег кирдилер.

Күннин ак-сары кыстары:
Ауэтра, Лайма ла Тикла
Жаркындей аттарлу келдилер,
Жалкындей абрада отурдылар.
Күннин жап-жаш кыстары
Алтын боожо тең тудат.
Көлбөлбөрдиг алдынаг
Көк-чанкыр чедирген чачылат.

Салымдардын ак башту адазы
Алмаз ширесде отурды.
Он жанында — Перкон ло Патримп,
Сол жанында — Пакол ло Антримп.
Мында база Пушкайтис ле Лиго,
Ак-айастан келген балдар,
Күннин жаркын кыстары:
Ауэтра, Лайма ла Тикла.
Жаан кудайларла бир тең
Жаркын отту жинттер отурат.
Жакшы солундарды угарга,
Жаңы нени де билерге тургулайт.
Салымдардын ак башту адазы
Алмаз ширесден араай турды.
Сыркыны кату сөстөрлө
Жуулгандарга тым жарлады:

«Айаска, јерге кайкал болуп,
Ак-јарык кыс бала тапкан.
Салымнын берген күнинде
Салымду кудай эр чыккан.
Олөр болуп бүткен улусты
Өзүмге, јүрүмге ол үреткен.
Ак-чекле, ак санаала
Үргүлјиге јүрер эткен.

Кара сагыштулар түймеен баштап,
Кара јерге кудайды өлтүрген.

Je jер алдынын ийде-күчтери
Jeнип, тудуп болбогон оны.
Олбос кудай тамыдан чыгып,
Орб аяска барган эди.
Онын ады ончогордо эмди.
Ойгордын ады КрИстус эди.

Тедү-керсү үредүзин онын
Телекейде калыктар алган эди.
Je өштүлер онын үредүзинде
Jакшыны жаманга көчүрген эди.
Балтияда жаңы үредү болзын деп,
Салымдар жаңы жан талдаган.
Качан да мында жайым болзын деп,
Калык алдынан жүрзин деп жайаган.

Перкон кенейте тура жүгүрди, —
Бедреп тургандый эбире корди:
«Кудайлар да болзобус, салымга удур
Куучын да айдып болзобус — деди. —
Je мен латыш калыгымды,
Чертенип турум, корып аларым.
КрИстус үредүзи жаңы эмес,
Күнчыгыштан келген ол, билерим.

Ол үредүннгу улузы —
Олжолоор, алар күүндү улус.
Балтия жерин бактырып алала,
База албатымды базынар улус.
Келгендерге удур базарым,
Кеен жериме јарт көрөрим.
Jалкын-күкүртти јазырт чачарым,
Јанмыр-мөпдүрле јалмай согорым.

Кайа-ташты јара чапкандый,
Кандый да өштүни сөгө чабарым.
Латыш албатымды кысканды, кыйганды
Ылтам чактарга ырада чачарым.
Балтий жеримннн телкемдерин јарыдып,
Байлык экелер јанмырлар ийерим.
Түште болзо, эзинле сыймаарым,
Түнде болзо, јылдысла сыйлаарым!
Патримп эмди база турды:
«Балтия — бай түжүмдү — деди. —
Латыш јурттарга мен күскиде
Ырысту јаландар берерим — деди. —
Кандый ла аштары энгилип,

Кайкадып, эжилип јаткай јажына.
Је оштүлөр экелген салдазын, үлдүзин
Јерине сындырып, согунгай бажына!»

Антримп кыйгырды, талайдын кудайы:
«Ак, Балтий талайга келгенди
Түндүк салкынга түрө тударым.
Јоткон-шуурганла јолын кезерим.
Қаргыш-чак экелген керептерин
Қайа-ташка оодо чабарым.
Балтий талайды тургуза
Быјардан, оштүден арчырым!»

Өөркөгөндий Пакол турды:
«Оштүлерге јер алдында
Өлөтөн јер көп, көп! — деди. —
Барган баатырларыстың сүнелери
Балтий талайдын үстинде турар.
Аларга, јударга келгендерди
Ак тошторго тонурпы салар,
Алыс јер дөөн чөңүрп салар!»

Кожон-сүүнчинин кудайы Лиго
Коо үнденип, база айдынды:
«Кудайлардын кичүзи деп,
Албаты мени адайтан эди.
Је Салымдар јажына мени
Қалганчы јерге тургуспаган — деди.—
Қалык- јонның јүрегин мен
Канча кожондорло сүүндирем! — деди.

Кеен кожондордо слер ончогор
Келер өйлөрдө адалып јүререер.
Перконло, Лаймала, Тиклала
База кемдер де чактарды сүүндирер!
Албаты адаанын алган эрлер
Албатының јүрегин кодүрер.
Јаңы өйлөргө, јайымга кычырып,
Јажына јүрер ийде берер».

Кудайлардын јууны божоп,
Курч санаалар элбеп турды.
Кенейте Стабурадзе кудай келин
Келген бойынча айдына берди:

«Стабураг кайанын үстине барала,
Түнде туманды ирип отургам.
Күн-жаркыны ийигимди
Күчсинбей де толтырып алгам.

Такаа куш эдерге једе берген,
Тандак ыраакта көрүнип келген.
Даугаванын үстнле учуп,
Та кандый да немелер келген.
Көрзөм, эки эмеген эмтир.
Көндөй төңөштөрдн мингилеп алган.
Кенейте бирүзине учкажып ийдилер,
Керек жок дегенин сууга чачтылар.

Карас эдип учкулап берди.
Капшай ла мен сууга түштим.
Төңөшти чыгарып, көрөр болзо,
Төңөш ичинде жаш уул жадыры.
Билинбес жаткан жинитти алып,
Бистин өргөөгө апарып салдым.
Ару кийимди кийдиреле,
Алтын-мөңүн төжөккө салдым.

Жаш эр тынду, күчтү эмтир.
Жажыды неде? Угарга келдим.
Арга-күчтү алып Перкон,
Аайын жартагар, укпас бедим.
Даугавага түшкендер, билерим,
Таштар болуп кубулып калатан.
Таштар көптөп, Стабураг кайа
Там ла бийик өзүп жадатан.

Жинитти өргөөнүн эжигин ачып,
Жилбилү жүрүмге ийер де эдим.
Же жаражын онын улус көрзө —
Жажына ол таш болор эди.
Онын ордына менин өргөөмдө
Ол жүрген болзо кайдар.
Жүрүмин көргөй, ырызын тапкай,
Жүрөктеристи, байла, байыдар».

Стабурадзенин айтканын угуп,
Кату Тикла каарып ийген:
«Байла, сеге барган эжинди
База сакырга күүниңге тийген.
Көк кайаны канчазын база

Көстин суузыла јунарыг сен.
Улустан келген уулла кожо
Ундылар күүнниг, байла, келген».

Ачу сысту сөстөрдү угуп,
Стабурадзе кызара берди:
«Јок, кайракан, оныг учун эмес!
Јолым, санаам өскө» — деди.
Улустыг јүрүмини башкараачы Лайма
Учында база туруп келди:
«Уулдыг јүрүми мениг колымда,
Ундыбагар оны» — деди.

— Керишпегер, келиндер! — деп,
Кенейте Перкон кол көдүрди. —
Биске келген јит баатыр
Бийик салымга учурлалган — деди. —

Стабурадзе, алкыш сеге!
Ырыска, јүрүмге јол ачкан.
Эки эмеген ол тушта
Лачплесности сууга чачкан.
Айылчыга јан капшай,
Ару күүн-санаанды јетир.
Улустан, таштан коркыбай,
Улу јүрүмге эрди көдүр.

Лайма, сен баатырга
Ыраак јолду јүрүм бер.
Улу керегин бүдүрер
Уладап калбас салым көр».
Балтияныг кудайлары
Мынайда таркап барган не.
Салымдар Башкараачы оморды
База качан јуугай не?

ДАИНА—ЛАТЫШ КАЛЫК КОЖОҢЫ

1. Айдышканыма эзен ийдим.
Адарудый сурт, билдиртпей.
Улусла ийзем эземим.
Узун коп күөлей бербей.
2. Аамай, јит тужымда
Айылду болуп, тенегимди!
Сагалым чыгып баштаарда,
Санаам јангы ла кирди.

3. Оскүс кыс, кийинзег,
Ойнг келди, жаранзаг.
Жаскы мунг чечектен
Жаркындузын тагынзаг.
4. Жокту кыстынг өткөн сасла
Жол жок чылап, келединг бе?
Бай кыстардын гүс, кургак та
Баскан жолун көрбөйзинг бе?
5. Сагыскан ошкош сен кадытты,
Салкын-куйун, оозун жапкар.
Эмди ле уккан топ куучынды
Эжиктен чыкса, жарлап базар.
6. Оскө улустынг курсагын асса,
Он өткүре күндүркек келин.
Бойынын айлына кирип барза,
Боро чайлу карамчы келин.
7. «Эстон бала алатам мен —
Энг ле кичү ийни айдат. —
Эстон бала кожоңчы сүреен,
Эки чарла жер кыралайт.»
8. Эх, ак бее ле жараш эмеген
Эрте көп шыра экелген
Ак беени јунуп, арчыыр керек,
А эмегенди айылда тудар
керек.
9. Туурама отур, јнит кыс,
Туйказынанг колынг берзег.
Эбиреде бисти көп улус
Эжер эттирбес күүндү, билзег.
10. Айдып салган кожоным
Акту бойымды уйаттабайт.
Копчы улустынг јабары
Коркышту мени уйаттайт.
11. Качаланга түшсем, шырада
Карын да жараш кожондойдым,
Карын да жараш кожондойдым
Качарымды јунуп јаштарла.
12. Убакка коштой ыжыкта
Узундай өс, чечегим.
- Уур салкындар арыйла,
Ушта сокпос бөрүгнig.
- Аганнын жарды ажыра
Ару ла омок өс, сыйным,
Јаман көстөр эм тура
Јаш бойына тийбезин.
13. Суу ортолой өртөк јүзет.
Коп ортолой мен јүзедим.
Өртөк јунгы сууга чөнгбөйт,
Менинг адым копко чөнгбөйт.
14. Јаан болуп келдим,
Јаанай берди ичим
Айылдаштарыма куучын-тил,
А бойыма — сүүнчи.
15. Эки кижиге јолыккан,
Эбиртин мени айдышкан.
Ак калаш болзом, эки ачап
Ажангылап салбай ту качан.
16. Экчелип талай солыктайт,
Энс јаратта калактайт,
Сүүген уулдары балыктап,
Суу үстинде чайкалат.
17. Јаан ла кичү жарашпаган,
Јажу ла кату табышпаган.
Јааны кичүни кыйыктаган,
Јажуны кату артыктаган.
18. Јышта седег кирее шуулайт,
Јызырап карагај комыдайт.
— Ой, ыйлаба, карагај сен,
Одын эдерге кеседим мен.
Толыктай тура чабарыс,
Той кожонгын тындаарыс.
19. Јаланда койон жер сүрген,
Јанынанг сагыскан кайкаган.
— Эйт, сагыскаң, кайкаба сен,
Эр кижиге мынай иштейтен.

20. Айу тырмаштап агашка чыккан.
Адару оны таманынан чаккан.
— А бу сен, адару, таныбайдын
ба мени,
Азыйдан таныш мөтчигди?
21. Сары куштын уйи болорго
Сагыскан шартылдап жаранат.
Учушка чыдажып болор бо
Узун куйрук ла кыска канат?
22. Эй, кичинек балдарактар,
Эне-аданын сөзин уксагар.
Устибисте күн өчпөс качан да,
Ургүлжи эмес не, эне-ада.
23. Оштүүм меге оро казат,
Өлөг ортодо жаан јолго.
Макалу бойы түшсе кайдат,
«Мач» этире ол орого.
24. Жаан ыш јайылган јерде
Јалбак, чирик агаш күйер.
Өткүре мактанчык
көйлөгөн үйде
Өчөмик, боро жүрүм жүрер.
25. Колды кол јунар,
Јүсти кем јунар, јайла.
Ол ло ок колдор
Јүсти јунбай база.
26. Энези уулын чыдадып,
Эмди ле јадарым деген.
Уулы чыдап, кичи алып,
Уйден энезин сүрген.
— Энебисти чыгара сүр ийдис,
Эмди јакшы јадарыс.
27. Ийиктий бийечил ол кысты
И-татай, мактап кайдатам.
Ийиктий бийечил ол кыстар
Иште јалку деп уккам.
28. Байымды ден, байымды,
Бараксандык бойымды!
Томтык чамчамды јунганча
Тон јабынып, ба-чаалта...
29. Адама тангы табарга
Абрага бөрү јектим.
— Албадан ла, бөрү, тарт ла,
Адымды неге јиген эдинг?

САУЛЦЕРИТЕ ВНЕСЕ

ЛАТЫШ ЛИТЕРАТУРАНЫҢ БАШТАЛГАНЫ КЕРЕГИНДЕ

Бистинг тилдинг, кожоннын, утка куучындардын өткөн ойн мундар жылдарга кайра чөйлипи барат. Анда, ол бйлөрдө, инд-европа укту калыктар биригип ле бблинижип, узак јолдор өдүп, түнеп-конор јангы јерлер таап тургандар. Бистинг конуп-түнеген јерибис төрт мунг жылга улай Балтика талайдан Даугаванын јараттарына јетире, ваягтардын ла гректердинг јаан јолында чөйлипи барган. Ученыйлардын шү-

үлтезиле болзо, XIII чакта латыш уктулар бойлоры бичикгү болгон. Талайды ла сууны јуукалай, күнчыгышта јебрен славяндардын бичик темдектери табылган. Је ол чактарда Балтиканы немец феодалдар олјолоп алып, культуранынг өзүмин канча-канча чактарга токтодып салган. XIX чактын ортозына јетире јангыс ла немец абыстардын кудай јанын кодүрген бичиктери чыгып турган.

Бистин литература канайда өзүп келген?

1507 жылдаг бери мўргүлдиг латыш тилле колло бичилген бичимели аркаан. 1550 жылдан ала — С. Мўнстердин «Космография» бичигинде латыш тилле бичилген «Отче наш». 1632 жылда Ф. Мениустын «Sintagma de origine livonorum» деп бичигине калыктын кожоньнын баштапкы сөстөри ле күүзи бичилип чыккан. 1638 жылда Г. Манцелистын «Леттус» деп баштапкы латыш сөзлиги кепке базылган, а 1685—1691 жылдарда дезе абыс Э. Глук көчүргөн библия чыккан. Ол ондор жылдардын туркунына латыштардын кычыргадый сок жаньс бичиги болгон. Балдарды үредеринде ол азбуканын ордына тузаланылатан. 1774 жылда немец литератор-рационалист Готфрид Стендер латыштарга баштапкы научно-таркадулу сочинениени — ар-бүткенде ле жер үстинде куулгазындар керегинде «Бийик ойгордын бичиги» деп бичикти кепке базып чыгарган.

1777 жылда латыш бос согоочы Екабс Кикулис помещиктердин базынчыгында жагжал латыш крестьяндардын үүр айалгазы керегинде курч үлгер бичиген. Автор түрмеде олүп калган, онын кем де билбеген чүдмели дезе эки жүс жылдыкка чыгара жандармнын протоколында жадып калган. Же андый да бөлзо, 1796 жылда Балтиканын үстиле айылдагы немец үредүчи Гарлиб Меркелестинг «Латыштар» деп бичиги — помещиктердин башбиллинип бийленгени керегинде откүн, документтерге жомонгон ну-

блищестиказы күкүртке бодолду отти. Бу бичиктин бийик көдүринизи, онын кижиги күүнише бүткен ижемјизи латыш демократла революционер бичинчилердин оной арыгы өзүмине жаан салтарын жетирген.

1806 жылда баштапкы үлгерлик бичик чыккан. Онын авторы — кулда жүрген латыш Индрикс, чоло ады Сокор болгон. Же келер бийдин студенти ле тилмеш Юрис Алунап «Кожондор» деп көчүрилген жуунты чыгарып, оныла жескинчилү «крестьян тилле» жебрен культуралардын бийик ишүүлелерин чыгара айткадый арга бар деп айдарын, чүмдү үлгерлик бүдүм-кеберлерди тузаланына жетире база да бежен жыл ой өдөр.

1873 жылда кожоньнын баштапкы бастыралатыш байзаны өдөр тушта Аусеклестинг «Үлгерлери» чыккан. Аусеклис дегени латыштап Денница болю. Бу жукачак бичикте национальнй орныктыру бийдоги ичкери өзүмдү идеялар жуулып, оос чүдмелдинг жаньсгуларыла бириктирилген. Рейнис ле Матис Каудзиге карындаштардын «Жер кижинчилер бий» (1879) деп романы чылап ок, бу бичик жүрүмдик ууламьнын бурылтазын көргүскен. 1888 жылда Андрей Пумпурдын «Лачплесис» деп эпозы чыккан. Поэт анда немец олжочылар керегинде калыктын озогы куучындарын тузаланат, же бойынны терең түбинде ол кычыраачыны «нациядан кижиликке» апарат. 1894 жылда дезе калыктын кожондорьнын сүрекей жаан жуунтызы — «Латыш дайналар» кепке базылып чыккан.

Оны жууп, тургузып, кепке басып чыгарар ишти Кришьянис Барон төртөн жылга чыгара өткүргөн. Фольклорды уренип билип алганы кееркемелдин оңоң арыгы бозумине бек төзөлгө берген.

90-чы жылдарда канигал обшествозынын жарашпастары ла келер өйдөгн обшественней кубулталардыг белге-темдеги курч билдирип келген. Драмабург ла новеллист Рудольф Блауманис «жараш, чындык, күчтү» улусты чүмдемел жанынан жүрүмдик, кезик аразында кату ла чындыкка келишпес тандакта көргүзөр амадузына сүрекей чын-чике жеткен. Же ол өйлөрдө ончолорынын ла мезинде поэттердин үндери торгылып калган туш. Латыш революционный үлгерликти төзөөчи Эдуард Вейденбаум бичиген «Ойгон, учы-учында, калыктын жайым күүй-табы» деген жолдыктары ла латыш кеендикке баштапкы жүрукчы үй кижинин «Мере алыптын санаазын беригер!» деген кычырузы — 90-чы жылдардын эг ле өкпөоригилү ууламжы-кыйгылары болгон. 1905 жылдагы революциянын жууктап келеткени Ян Райнистин чүмдемелинде — «Чаңкыр энгирдин узак жаңылгалары» деп жуунтызында (1903) ла «От ло тун» деген пьесазиында (1904) көндүре ле жарлалып турган.

Кижин кееркемелде ача тартып билип алары башка-башка бүдүмдү боло берген. 1910 ло 1912 жылдарда «Жаңы башталгалар» ла «Жөргөмөштин уйазында» деп романдарла Андрей Упит бойынын беш бөлүктү (көп жарымдай жүрүмиле колбулу) эпопеязын баштап жат Бичичинин

перозы, геологтын жердин теренги өдөр өрүмн чилеп ок, обшествонын күнүн сайынгы жуулып жаткан кадарларын, психологиязынын анылу башкаларын ла улустыг башка-башка көрүмшүүлтелерин өрүмдеп өдүп чыккан. Лирикага жаңы жылбилү немелер кожолды: Вилис Плудонис бойынын «Күндик ыраактарга» деп символ туужызында Бастыроссия революциянын көдүригизин көргүзөт; Аспазия «тазактырунын романына» ууланат — шак анайда «Күнөт толык» деп жаркынду бичик чыгат; Фрицис Барда «Жеринин уулы» деген жуунтызында төрөл ороонынын үлгерлигин жаңы көрүшле көрөт. Латыш литературанын көмзө-байлыгына ол жылдарда Карлис Скалбенин чөрчөктөри кирген. 1914 жылда Янис Яунсудрабиньш «Ак бичикти», а Эрнест Бирзиннеке-Упитис — «Боро таштын куучындарын» чыгарган.

Жиит бичичилердин жайалтазы экинчи телекейлик жуунин көрнөбзинде кадып тыгыган. Олордын кезини соңында, поэт Роберт Эйдеманис чилеп, Совет Россияда Ленинин жууктары боло берген 1920 жылдан ала буржуазный Латвиянын айалгазында демократ ла революционный эстафетаны Янис Судрабаллис, Леон Паэгле, Янис Эзериньш, Павел Розитис ле өскө дө жиит жайалталу бичичилер көдүрип апарган. 1928 жылда Александр Чак «Мен ле ол бй», «Тротуардагы жүрек» деп жуунтылар чыгарган. Риганын чындык кожонгчызы табылып, тегин рижандардыг жоксыраган жадын-жүрүмн ле амадуларын сүрекей жаркынду ла

чын-чике көргүскөн. Бу бичиктердин кийинде жаан удабай ак-жарыкка латыш адучылар керегинде Чактын кожондору — латыш ксеркемелде баштапкы телекейлик жууны эг тыг, эг те-рейг көргүскөн жуунты чыккан.

1933 жылда «Балыкчынын уулы» романла Вилис Лацисниг өрө өзүми башталган. 1941 жылдын июнь айында латыш совет бичинчилердин баштапкы съезди өткөн, тоолу күндөрдүн бажында дезе Ада-Төрөлдик Улу жуу башталды. Латыш прозанын ак башту абаайы Андрей Упит Киров облазында эвакуацияда жүрелө, «Жажыл жер» деп эпопея бичип баштаган. Янис Судрабалис жуучыларга «Баарчыктар жууга кычырат» ла «Калаш жолдо» деп үлгерлеринин жуунтыларын ийген. Фронтто жер тураларда дезе жуучыл-поэттер бойлорынын чүмдемелдерин бичигилейт. Юрий Ванга жерине жанар ташта фронттон сүрекей жакшы жуучыл балладалар, Арвид Григулис «От ло суу өткүрө» деп куучындарын, Валдис Лукс «Жуу тужындагы аяк» деп жуунтызын экелгендер, Вилис Лацис «Жоткон» деп эпопеянын баштапкы бөлүгүн бичиген... Иштин жаңы үйези башталып жаткан, ол бүгүнкү съезддин делегаттарынын көзинче өткөн. Элбек социальный кубулталар ла жуунун ченемели жуунун кийиндеги баштапкы жылдардын литературазын анылайт. Калыктын салымы прозанын эпика журамалдарында көргүзүлөт. Андрей Упит жүсүлдүктардын табышканында латыш крестьяндардын жүрүми ле ишмекчи класстын баштапкы жуу-

согуштары керегинде романдардын айдары жок жаан сериязын — «Жажыл жер» (1945) ле «Булулттар ортодогы жаркын» (1951) деп бичиктерин чыгарарын божоткон Вилис Лацис «Жоткон» деп эпопеяны (1946—1949) бичиген. Анна Саксе «Кыр өрө» деп романында (1948) латыш деремнеде коллективизация башталганы керегинде куучундайт. Янис Судрабалистын «Калыктардын билеминде» деп үлгерлик жуунтызында латыш калыктыг салымы совет калыктыг жүрүмининг бирлик коолына канайда кожулып турганы көргүзүлөт.

Мирдза Кемпенин «Сүүш» деп үлгерлик жуунтызы (1957) тагынаг кижининг бойынын терен санаа-шүүлтөзи ле общественный жылбилер бириккенинин классика жозок-көргүзүзи болуп жат. Эвалде Вилкстын латыш журттын жадын-жүрүми ле онын улусы керегинде психология жагынаг чокым ла акчек куучындары улустын бой-бойлоры ортодо колбуларын терен билеп аларга амадайт. Концентрационный лагерьердеги коркышту кыйынышыраны, эди-каны шөлтүрөп уядаган да болзо, же фашисттердин олжолоп алган жеринде кнжи адын жылыйтпаган кижинин сүрин Эвалде Вилкс бойынын чүмдемелинде толо көргүскөн.

50-чи жылдардын учы — 60-чы жылдардын башталганы бистинг де литературала үйелер солынган бй. Драматургияда бойынын бйининг иит тужы керегинде Гунар Приеде айдат. «Колумбтын эмдиги жеендери» — келер бйдин ишмекчилери, интеллигенттери, бойлорынын жолун бедре-

генче улус керегинде Зигмунд Скуиньш бичийт. «Прозаиктин узынын төзөлгөзи — психология» деген кычырула Регина Эзера куучындарын, романдарын ла новеллаларын бичийт. Улгерликтин ле бастыра литературанын оноп арыгы өзүмине кееркемелде Ояр Вацетиистин ле онын лириказынын табылып келгени сүрекей жаан учурлу болгон. Онын лириказында чочыдулу экшин, ийде, каруулык күүн-санаа кырынан ажыра. Андый ок диалектика көрүм-шүүлте, жер үстінде болуп турган керектердин улу бийигин билери, культураны терең оңдоры Имант Зиедонистин ле жайан ижинде јарт билдирип келген.

Латыш совет литература республиканын јадын-јүрүмиле, онын керектериле тең-тай өзүп келген. Совет Латвияда кожоннын баштапкы байрамында поэт Арвид Скалбе ле композитор Петерс Борисонстын «Кожонго жаан күн келди» деп гимни кожондолгон. Бу байрамнын јүс-јылдык юбилейинин калганчы ойынында жаңы күү — Янис Петерс ле Раймонд Паулстын «Менин төрөлиме» деген чүмдемели угулды. 1965 жылдан ала Райнистин улгерлигинин Күндерин өткүре-

ри бастыра республикага сүүнчилү керек боло берди.

Культуранын энчизин корулаар ла килемји јетирер керекке республикада сүрекей тын ажару эдишет. Эмди он жылдын туркунына Райнистин бичигендеринин 30 томду јуунтызы — өткөн өйлөрдөгиле ле социально-политический керектерди шигжүлегенин шылтаузында белетелген академика учурлу чыгарма кепке базылат. Бу ла јуукта Янис Яунсудрабиньштин бичигендеринин он беш томду ижин чыгарары божоды. Кришьянис Бароннын юбилейлү жылында онын «Латыш калыктын кожондоры» деп академика јуунтызынын баштапкы циклин (5 дептерин) кепке базары учына чыкты. Оноп арыгы циклдер белетүде.

Албатынын поэди Мирдза Кемпе Индиянын демократ көрүм-шүүлтелү улузыла јакшы оңдожор текши тил тапкан. Ол гран ары јанында күндүлү доктордын адын адаткан баштапкы латыш бичиничи. Андый ат-нере ого Индира Ганди башкарган Вишабхаратидеги Университетте адалган. 1982 жылда Ригада латыш литератураны көчүрөөчилердин баштапкы Телекейлик јуун-семинары өткөн.

ЯНИС ПЕТЕРС

КЕЛЕР ОҢДИ БЕЛГЕЛЕШ

Бис јолыгар эмейис. Је узак-узак ол чакта. Эм үстине бистер јок јоролу ак-јарыкта. Је күн јорыгы өйлөрдн өдөтөнн үргүлјик. Је мөңкү суулар белгези айланчык ла мөңкүлик.

Бис јолыгар эмейис. Је качажып болалбазан,
Алысталып удазан, јол аайынан астыксаң,
Имдеп сени тўней ок сақыгайым чактарга,
Изибис туй шуудыртып бастыртпастан карларга.

Эм ўстине бистер јок. Бис бўдетен чак-конок.
Эмештен Ол келип јат, эленчик тўзинг — јазым јок,
Кўнди, отты јандаган адаручы алкышчы.
Коштой — мени бўдер деп
айладып койгон ол номчы.

Бис јолыгар эмейис. Оскў салым јок эмей.
Бир де элеске бойымды табар учур берилгей —
Ол окпынду ѳйлўрдўн, ол чактардыг тўбинен,
Кўнге кылыш јалт эдип, кан тўккўлўк кезектен.

Анда, кайда ѳлгўнгў алыста, јер кадында
Ак-чек эмей ийди ле алган эжи-каты да.
Анда, кайда бойын да, белгелейтен адында,
Балды-мўтти табадын аалга-туйук јыштарда.

Анда, кайда кўстўр дў, кураган ошкош, јалакай.
Акту кожон-јангар да јангы зидылып ол јаткай.
Анда, кайда ўзези, чак ѳткўре ѳскўли,
Кутук санаа ордында куулгазындыг тўс эди.

Ол санааныг коолында бис јолыгар арга бар.
Ол кабайлык санаада, кайда јебрен корымдар.
Ол ўргўлјик теренде, качангы чак-тўбекте,
Кайда агаш ѳргўблўр јалбырайт ѳрт-тўдўнде.

СЌС — ЈАЛБЫШ

Бир сўс бар — кок.
Бир сўс бар — јалар.
Сўўшти де, ѳчти
Сўстўрдўн ѳскўрер.

Тынду бу отко
Алканат алакан.
Јок, бу сўс бого
Јоболдо туулган.

Ташта јайканат
Тынду от-јалбыш.
Тынду сўс табарга
Ташка да табыш!

Јок, сўс туулыштын
Јоболы эмес ол:
бу чын учун таргыш,
бу чек учун согуш.

А бу кубал-сӧс
жуук эмей жагына —
чечектер жалбырты
кереес үстинде.

Өзӧт ол тамырлап
Өлгӧндӧр кӧс ордынаг,
Онын учун бу сӧсти
Айдатан учур жаан.

...Жылым сайалган,
Жалбыш адылган,
Жаларбыла кок
бисти алдаган.

Кемнинг колында
сӧс — тынду кут,

шак ол колдорды
алкайт јалар-от.

Бу мындый ак колдор
булгаар табы јок,
сӧстӧн-јоболдон
чындык табылат.

Ол чындык јайалган
чактарда, тартышта,
ол ак-јарыкта
чегис кептү бир.

...Бир сӧс бар — кок,
бир сӧс бар — јалар.
Сүүш, ӧч — ончозы
сӧстинг шылтузы.

УС СУЛАГАН

*Ус тјјни-тјјш сулаган.
Кижичек согуп албаган.
Мен кижичек суладым.
Орында ойноп, экчелип.*

(Латыш калык кожоҗы).

Мен кижичек суладым,
Ох, јазадым дебей, эй,
јол-јорыктыг согында
јоргом јобоп сүрекей.

Сенде, Билле, таскак бар,
ох, ээзи онын сен эмей,
сырагай јол кырында,
ох, эптүзи сүрекей.

Сенде, Янка, маска бар,
ох, тапту маска дезен, эй.
Талдама ус эмейинг,
ох, чыдалын сүрекей!

Ал чегеш кӧрүкте,
ох, согулды кызып, эй.
Тӧжү ле маска күчүлдеп,
ох, тапташ болды сүрекей.

Темде, темде, чийгиштеп,
ох, сейсмограф, секирбей,
јер силкиннет эмеш пе,
ох, јызыртын сүрекей.

Сенде, Билле, таскак бар,
ох, ээзи онын сен эмей,
сырагай јол кырында,
ох, эптүзи сүрекей.

Сенде, Янка, маска бар,
ох, баатыр маска дезен, эй,
талдама ус эмейинг,
ох, макалуун сүрекей!

Кижичек биске этсегер,
ох, балачак дебей, эй,
быыл ла сулап берзегер,
ох, керектү сүрекей!

АТТЫҢ СӨӨГҮ

Ыйлап кайттың, эй, кижі?
Така кептү ай-тепши.
Алтын чечек алдында
Ат-эрјине амырда.

Алыс јерде ол киштейт —
Алкап, кумак төстөккө

Чечек салып койодым.
Чек-көжөөси өскөй лө.

Јорголор күйүп чаптыртар,
Јолдоштой—кылбыш акчалар.
Карган жокей ыраган
Јер алдына — адына.

Э. СТРОДС

ЛАТВИЯНЫҢ СОВЕТ БИЧИИЧИЛЕР БИРИГҮЗИ ТӨЗӨЛГӨН ЈЫЛ

1940 жылда 26 октябрда, Совет жаңды орныктырганынан ала үч ай өткөн соңында, Латвиянын ак-чек санаалу бичиичилери Латвиянын совет Бичиичилеринин биригүзин төзөөри керегинде Декларацияга кол салгандар.

Ол өйдө Ригада, Гертрудес оромдо 6 номерлү турада (эмди ол К. Маркстың адыла адалган ором) Андрей Упит јуунды ачып тура, мынайда айткан: «...бис кол-колыбыстан бек тудуныжып, улу Совет Социалистический Республикалар Союзының чүмделгизи ле литературазының оноң арыгы өзүми учун алдыбыста турган јаан иштерди бүдүрерибис, бис, Латвияның бичиичилери, јаан билебистин литераторлору ортодо баштапкы јерлердин бирүзинде турары учун амадаарыбыс».

Бис Бичиичилер биригүзин төзөгөндөрдү көгүс-санаада терен алып јүрүбис. Баштап тарый кичинек коллектив эки јүстөг ажыра улус турушкан ийделү биригү боло берген. Бичиичилер бири-

гүзинин калганчы үч съездтеринин тоолорына ажарыгар. Алтынчы съездке јетире (1971, май) биригүде 179 кижі болгон, јетинчиге — (1976, март) 202, сегизинчиге — (1980, ноябрь) 217 кижиге јеткен. Бичиичилер биригүзинин сегизинчи съездинин Мандат камызының чоногоныла, башка-башка јүзүндерле бичиичилер мынайда бөлинген: 76 поэт, 74 прозаик, 9 драматург, 33 критик ле литература шиндеечи, 25 көчүреччи. Бу тоолор јуукташтыра алынганы јарт, онинг учун десе, көп бичиичилер башка-башка јүзүндерле иштегилеп јат, көчүреччилер үлгерлер чүмдейт, прозаиктер көчүрип турулар, драматургтар романдар бичигилейт...

Бичиичилер биригүзи бойының тоозы улай ла јайалталу јашөкүримле толтырылып турзын деп кичеенет. Профессинал усты бийиктедерине јаан болушты Латвиянын совет Бичиичилер биригүзинде төзөлгөн литература студиязы јетирет, студия беженге јуук јиит литератор бириктирет.

ТОЗОЛҒО САЛААЧЫЛАР

Латыш литератураның бийик једимдери керегинде айдып тура, бис элден озо бистинг классиктерди — Райнисти, Упитти, Лацисти ле олордын чүмдемелдерин: «Алтын ат» деп пьесаны, «Јер јажыл», «Балыкчының уулы» деп романдарды адайдыс. Шак олорго — Райниске, Андрей Упитке ле Вилис Лациске республикада эг озо бийик күндүлү ат-нере Райниске — ЛССР-динг албаты поэди, А. Упитке ле В. Лациске — ЛССР-динг албаты бичинчилери деп ат-нере адалганы јолду.

Аспазияның, Фрицис Бардаһның, Рудолф Блауманистинг, Анна Бригадеренинг, Янис Јаунсудрабниһниг, Янис Поруктыг, Павил Розитистинг, Карлис Скалбениг ады-јолдоры бистинг кажы-быска ла качан да баалу болгон до, болор до. Шак бу бичинчилер эмдиги ойдинг совет латыш литературазының төзөлгөзин салып, оның оморкодузы ла магы болгондор.

Латыш јүрүмдик романды төзбөчилер карындаштар Рейнис ле Матис Каудзиттер болгондор.

1979 јылда бис олордын элбеде јарлу чүмдемели — «Јер кемјичилер ойи» деп романының 100 јылдыгын темдектегенис. Бу күнге романды јангыдан кепке базып чыгарары учурлалган, сценага келиштире јазаганы национальный театрлардын репертуарларына кийдирилген. Шак анайда бис ыраактагы өткөн ойди такып көрөр, латыш крестьяндардын кыйын-шыразын база катап терен билип алар, бир тилбек јер учун олордын тартыжузы канча кирези уур-күч, кезикте өлүмдү болгонын эбелтип алар аргалу.

Улгерликтинг эн бийик једими — Андрей Пумпурдын (1888) «Лачплесис» деп эпозы. Ол латыш калыкты базынаачыларга — немец олјочыларга удурлаштыра тартыжуга кычырган ат-нерелү јанар. Латыш калык олордын базынчыгында јети јүс јылга чыгара кыйналган. Лачплесис — калыктың ийдезининг көрүмјизи, ол келер жаркынду ой учун тартыжуда јенип чыгар учурлу.

УГЫ-АЙМАГЫ

Латыш калык экинчи мун-јылдыктың учкары јебрен латгал, селс, земгал ла курш уктардан төзөлип башталган. Ол до ойдо латыш тилдинг кидим өзүми өдүп турган. Эмди латыш тил бүдүн-јарым миллион латыштардын төрөл тили боло берди.

Латыш калык — ол балттардын калыгы. Инд-европа биледе латыш тил бойының агылу јер-

инде турат. Ол литва ла јоголып калган јебрен прус тилле кожо тил јанынан балтик бөлүктинг төзөлгөзи болгон. Латыш тилди көп јүсјылдыктардын туркунына корулап ла байгызып аларына национальный фольклор, анчада ла оның оос үлгерлик чүмдемели — калыктың кожондоры, бистинг эмдиги айдыжысла, дайналар јан јөмөлтөзин јетирген. Олордын

тоозы бұдүн-жарым миллионнон ашкан; бис кезикте коқырлап, кажы ла латышта бойының албаты кожонгы бар деп айдадыс. Дайналардан, күскүдегизи чилеп ок, калыктын жүрүми ле түүки-историязы көрүнөт, олардо тегин улуска — кырачыларга, өлөңчилерге, малчыларга мактулу сөстөр айдылат, батрак ла бийлер, байлар ла жоктулар ортодогы колбулардын айалгазы көргүзилет. Дайналардан бис калыктын жандаган жаны, жадын-жүрүми, байрамдары ла чүмдемелдери, этика ла эстетика көрүм-шүүлелери керегинде билги аладыс.

1873 жылда кожоннын баштапкы Байрамы өткөн. Ол жанжыгу алып, латыштардын эн сүүген байрамдарынын бирүзи боло берген.

1985 жылда бис латыш фольк-

лорчы ла бичинчи Кришьянис Бароннын 150 жылдыгын темдектегенис. Кришьянис Барон 218 мунга шыдар дайна жууп бириктирген. Онын ижин латыш филология эн бийик једим деп баалаары жанжыгып калган. Бого үзеери латыш фольклордо ат-нерелу эпос јогын темдектеер керек, је андый да болзо, дайналарды бириктире алза, эпос деп айдарга јараар.

Республика бичинчилеринин организациязын нация аайынча алза керек кандый? Ол интернационал бұдүмдү. Латыш Бичинчилер биригүзинин сегизинчи съездинде мындый јетирү эдилген: онын члендери ортодо 177 латыш, 21 орус, 14 еврей, 2 украин, 1 эстон, 1 литва, 1 немец болгон; олардон 34 кижі орустап бичин турган.

ҮРЕДҮ ААЙЫНЧА

Бичинчилердин көп сабазы Латвиянын ла өскө союз республикалардын институтарын ла университеттерин божоткон бийик үредүлү улус. Көбизи литературанын М. Горькийдин адыла адалган Институдында эмезе литератураны бийик курстарында үренген, Ригада марксизм-ленинизмнин университетин божоткондор, бойларынын политический үредүзин үзүк јоктон бийиктедип жадылар.

Је эмдиги өйдиг ле литератураның өзүмининг некелтезиле бичинчининг ус болотон төс үредүзи кычыраачыла, калыкка көндөлөң колбулу болгонинда. Качан да Антон Павлович Чехов бичинчи калык керегинде, онын

ал-санаазы, көрүм-шүүлтези керегинде, онын келер өйи керегинде бичинчир учурлу деп айткан эди. Мынаыг көргөндө, бичинчи обществоның өзүмининг эрчимдү ичкерледеечи ийде-күчи болуп тура, бойынын төс јыда-мылтыгын — сөсти калыктын адына, онын јилбилерине болуп ойгор тузаланар учурлу.

Республиканын бичинчилери јыл туркунына кычыраачыларла төрт јүстең ажыра туштажулар өткүрет. Андый иштердин баш төзөбчизи — Бичинчилер биригүзинде литератураның пропагандазы аайынча бюро туштажуларга јаан ажару эдет. Андый туштажулар кычыраачынын да, би-

чиңчиңиң де билгириң бийикте-дерге жөмөлтө жетирет.

Җылдың ла сентябрь айдың баштапкы күндериңде албатының поэды Райинске учурлап үлгерликтин Күндери өткүрилет. Ан-

дый Күндер — латыш литератураның байрамы: бистинг бичичилер республиканың городторы ла райондоры јаар атангылап, кычыраачыларла элбек туштажулар өткүргилейт.

ТИЛ БИЛЕРИ

Оскө жерлердин олжочыларының чактаң-чакка улалган базынчыгы национальный культураның, чүмдемелдинг, литератураның јайым өзүмине буудак эткен. XIX чактын ортозына јетире латыштарда бойының тилде чыгып турган литература јок болгон.

Крепостной јанды јоголтконы ла Россияда капитализмнің өзүми — ол өйдө ичкери өңдөйгөн керектер — Латвияны да табарып барган. Латыш калыктын бир кезек уулдары Россияның биийк үредүлү завешенелерине үренерге кирер аргалу болуп, анда ичкери өзүмдү культураның ууламјыларыла таныжып, сонгында бу јакшынак үренди латыштардың јерине көчүрер јол ачылган. Ол ло өйдөн ала национальный көрүм-шүүлте чечектен өзөри, өскө калыктардың ич-көгүс байлыгын тузаланарына јилбилер табылары башталган.

ИШТЕГИ КҮНДЕР

Бичиңчиңиң төс ижи, оның эн биийк эл-јондык молјузы, оның калык алдына туура салбаскереги — биийк кемдү литературалык чүмдемел јайаары. Мында роман эмезе повесть те болзын, үлгер эмезе пьеса да, статья эмезе рецензия да болзын — бир де башкаланыш, ылганыш јок.

Республикада јылдың ла ак-јарыкка латыш тилле кееркемел литература аайынча эки јүстең ажыра бичик чыгат.

Латвияда 1500-ке жуук библиотека, олардо 18 миллионноң ажыра эмезе кажы ла јүс кижибажына 761 экземплярдаң бичик ле журнал јуулган. Республика-

да јуртап јаткан улустың таңынан библиотекаларында бичиктердин тоозы ас ла салза эки катапка көп.

Бичиничи жааптайын бойының кычыраачызыла колбулу. Бу керекте төс жаан учурлу иштерди бичиничилердин прессазы өткүрет. «Карогс» деп чүмдемел-кеендик журнал ай сайын 22 издательский лист кемдү 46 мун экземпляр тиражту латыш прозаны, үлгерликти, пьесаларды кепке базылат чыгарат, республиканың культурада ла кееркемелдеги жүрүмин элбеде көргүзип, СССР-де ле гран ары жапында культура ла литератураның жаңы солундары керегинде жетиүлер эдет. «Даугава» — орус тилле чыгаачы литературалык журнал, анда латыш ла орус бичинчилердин эң артык чүмдемелдери кепке базылат, ол Латвияда ла өскө союз республикаларда јуртап јаткан орус кычыраачыларды латыш литератураның жаңы чүмдемелдериле өйлү-өйинде таныштырат. «Даугава» ай сайын 8 лист кемдү, 13-18 мун экземпляр тиражту чыгат. Неделе сайын

чыгаачы «Литература ун Максла» («Литература ла кееркемел») газет — бир канча чүмдемел биригүлдердин органы (оның тиражы 70 мун экземпляр). Анда латыш ла өскө калыктар бичинчилеринин проза ла үлгерлик чүмдемелдери, бичиктердин рецензиязы кепке базылат, литература-ның өзүми керегинде шүүлтелер айдылат.

Республикада төрт издательство. Олордын бирүзи — «Лиесма» («Јалбыш») — кееркемел литератураның издательствозы. Ого бичинчилердин бойы бичиген, балдардын, јашөскүримнин литературазынын, критика ла литературада эңчинин, СССР-дин калыктарынын, өскө ороондордын литературазынын редакциялары ла чүмделгинин редакциязы бириктирилген.

Кееркемел бичиктер анайда ок «Авотс» («Карасуу»), «Звайгзне» («Јылдыс»), «Зинатне» («Бил-им») издательстволордо чыгат.

Латыш прозаның чүмдемелдери орто тооло 30 мун экземпляр тиражту, үлгерлик 10 мун экземплярлу чыгып јат.

ӨСКӨ ОРООНДОРЛО КОЛБУЛАР

Бис жылдың ла өскө ороондордон беженге јуук бичинчилерди уткыйдыс, бойыбыс дезе телекейдин башка-башка ороондорына айылдап жүрүп, калыктар ла литературалардын өзүмине, на-јылыкты тыңыдарына јомбөтөлү иштерде, јуундарда туружадыбыс.

Бу ла јуук өйлөргө јетире гран ары јанындагы кычыраачылар јангыс ла Райнистинг, Рудолф Блауманистинг, Андрей

Упиттинг, Вилис Лацинстинг ле бир канча өскө латыш классиктердин јайаан ижиле таныш болгон. Бүгүн латыш бичиктер жылдан жылга элбеде таркадылат, эмдиги латыш бичинчилердин чүмдемелдери көп ороондордо, керек дезе Турция ла Индияда көп-көп жаңы кычыраачылардын жүректерине јол таап туру деп аланзу јоктон айдар арга бар. Азыйда ол ороондордо Латвия керегинде ас билетен эди.

Латыш бичичилердинг ле социализм ороондордогы најылардыг колбулары жылдан жылга тыгыйт ла элбейт. Американыг Бириктирген Штаттарыныг, Австралияныг, Канаданыг, Швецияныг, Германияныг Федерация Республиказыныг, Финляндияныг ла көп өскө ороондордыг бичичилериде чүмдемел таныштырулар там ла көптөп јат. Швед кычыраачылар Имант

Зиедонистинг эпифанияларыла, Визма Белшевицаныг үлгерлериле таныштылар. ГДР-да Ояр Вацетистинг, Чехословакияда, Финляндия ла Болгарияда — Регина Эзераныг, Зигмунд Скуиньинг ле Алберт Бэлдин прозазын јакшы билип јадылар. Австралияда Гунар Приеденнин драматургиязы керегинде билип алдылар.

АРВИД ГРИГУЛИС

БАШТАЛГАНЫ

1941 жылда Латвияныг совет бичичилерининг баштапкы съездинде түштеги амыраар бй башталып ла турарда, менин јаныма Карлис Скалбе базып келеле, колтыктап, айтты: «Эмеш базып ийелик».

Бис бастыра өйдп базытта өткүрип, не ле керегинде куучындашканыс, је јагыс ла политика ла литература керегинде бир де эрмек болбогон. Ол бөөрөгининг оорузы керегинде узак, табыланып куучындаган. Је, јаан түбек јок, јай келип јат, агаш ортозында удабас јерјилек быжып келер. Јерјилек көп оорулардан јазып јат, сүрекеп тузалу. Јыдын не дейзинг, кудај ла дезенг, јыдын не дееринг! Ар-бүткенде эг јараш јыт!

Скалбе јагыс ла мениле мынайып туру деп бодобогор. Ол коштой кижини колтыктай алып, оныла кожо араай базып куучындажарын сүүйтен. Ајса болзо, ол шак мынайда куучындажарга эптү күүн-тап көдүрип алатан болор бо.

Бу учуралда мен Скалбеле эрмек-куучынды темдек ле эдип айттым. Меге де, качан мен литература, театр ла эстетика керегинде куучын баштагамда, кажы бяр бичичини эмезе кенкил санаалуны колтыктап, кожо базып ийер күүн келетен.

1940 жылдын июнь айында фашист ээжи-јаг антарылган. Латвияда 1919 жылда реакцияга тоскырткан Совет јан ојто орныктырылган. Бастыра јадын-јүрүм Совет төзөлгөгө тайанып кубулатылып турган. Мындыј айалгада литературага да, эг озо оныг јайаан ижининг төзөлгөзи болуп турган төзөмөлдү ишке де кубулталар эдер керек болгон эди.

Латыш литературанын калганчы онжылдыктардагы өзүми јанырган литературалык јүрүмди Андрей Упит башкарып некеп турган, је 1940 жылдын јайындагы ла күзиндеги оору ого иштеерге бербеген, онынг учун литературалык јүрүмнинг төс төзөмөлдү сурактарын јинт литераторлорго аайлаарга келишкен. Олор бичичининг јолына јирмен-

чи жылдардын ортозында ла одузынчы жылдардын башталгазында чыккылаган, је олордын амадузын фашисттердин олјозы үзе согуп барган.

Олор ишке тыг јуткигилеп турган. Бичинчилердин баштапкы съездине јетире литературалык јүрүмнинг төзбөчи башкарачызы Янис Ниедре болгон эди. Ого јинт бичинчилерди башкабашка иштерге ийерге келишкен. Анайда Индрикис Леманис Ригадагы төс радионинг башкарачызы, Валдис Лукс, Юлий Ванга, Фридис Рокпелнис газет-журналдардын редакторлоры болуп баргандар.

Оскө иштерле коштой меге печаттын биригүзининг ижин токтодор, бичинчилердин ле журналисттердин профсоюзтарын орныктырар јакару берилген.

Бу керек мынайда болгон. Кичү изү айдын бир калапту күнинде, революция кажы ла час бажында солун јетирип турарда, мени Латвиянын Коммунист партиязынын Төс Комитединг экинчи качызы Жанис Спурега алдырткандар.

Төс Комитет ол тушта иштеер јерин јангы-јангы ла таап турган. Анан-мынаг столдор, отургыштар, канцелярияда тудунар-кабынар не-немелерди тажыгылап тургандар. Кандый да пропуск јок — улус ары-бери токтоду јоктон өткүлейтен.

Жанис Спуре ээн кыпта, кичинек столычактын ары јанында отурган, кандый да кыс көзник-төргө көжөгө тартып турды.

— А-а, бу сен турун не! — деп, Спуре кыйгыра салды. — Келзен бери! — Ол столдын кайырчагы-

нан бир јалбак чаазын алала, меге берди. — Мында комиссарга көстөлгөн, печатьтын кара амадулу биригүзин коскорып, бичинчилердин ле журналисттердин профсоюзын фашизм бийлеерининг алдындагы — 1935 жылдагы улусынын кемиле орныктырар учурлу деп айдылган. Сен бу керекке јангыс ла бойлоры күүнзеген улусты тартып алар учурлу.

Мен мандатты, алаг кайкап, колымда эбире тудуп турдым.

— Је... мен... мыны канайып эдетенин билбей јадым.

— Мен база билбизим — деп, Спуре каруузын јандырала, өскө кижиге ууланды.

Профсоюзты орныктырар белетүлү иштер августтын баштапкы күндеринде божогон, а 13 августта дезе Кееркемел театрдын байзыгында баштапкы текши јуун өткөн, анда башкартуны тудар керек болгон. Фашисттерге јайылган бир кезек улустын јуунды үзер ле башкартуга совет јанга удурлашкан улусты тудар деген ченелтелери темей болды. Айдары јок јаан јегүни Совет јанга јайылган бичинчилер ле журналисттер, анайда ок јинт литературалык ишчилер алгандар. Бичинчилер ле журналисттердин профсоюзынын башкартузына Р. Эгле, А. Григулис, В. Лацис, И. Леманис, Я. Ниедре, Я. Плаудис, Р. Скуиню, Ж. Спуре ле А. Упит тудулгандар.

Бичинчилер ле журналисттер профсоюзынын башкартузы Бичинчилер биригүзин төзбөри јанынан јаан иштер өткүрген. Бу сурак канча ла катап профсоюзтын качылыгынын јуундарында көрү-

лген, учы-учында Москва жаар баратан бир бөлүк тудар деп жөп чыккан. Ол пөкөрлөр андагы биригүүнүн ижиле таныжар учурлу болгон. Бу латыш бичинчилердин СССР-дин Бичинчилер биригүүсүнө ийерге 13 августта жараткан самаразында айдылган күүнтабына удураткен чокым алтам болгон. Анда мынайда айдылган: «...Бис мынаг да ары бистин жуук, бузулбас пайылыгысты бастыра аргаларла тыгыдарга турубыс».

23 сентябрьда Я. Ниедреге, Р. Эглеге ле меге Москвага барар ырыс келишкен.

Бу ундылбас жорык болгон.

Совет Латвия ол өйдө совет республикалардын билезинне кирип те калган болзо, бисти Москвада СССР-дин Бичинчилер биригүүсүнүн өскө ороондор аайынча Камызынын председатели Аплетин уткыган. Вокзалдан айылчылык төөн барадала, жолой ол биске Воровскийдин оромында Бичинчилер биригүүсүнүн байзынында жаан жуун болор деп айтты. Ол биске бу жуунда болыгар деген шүүлте этти. Бис түргөн-түкей арчынып-кактанып, чемодандарысты айылчылыкка арттырала, Воровскийдин оромы жаар мендедис. Жаан залда улус жык толо болгон. Президиумнын столында—А. Фадеев, Н. Тихонов, К. Симонов ле өскөлөри де. Залга киреле, токтой түштис. Аплетин Фадеевке бичик ийди. Бичикти кычырала, Фадеев көзиле залдан бисти бедрейт, онын өрө туруп, совет Латвиядан бичинчилердин делегациясы келген деп жарлады. «Экпиндү колчабыжулар» деген сөстөр бар. Залда чындап та

жеткон аайлу тын колчабыжулар жызырады. Бисти президиумнын столы жаар апардылар. Фадеев бистинг кажыбысты ла жууннын туружаачыларыла таныштырарга сананган, же анайда эдер арга жок, колчабыжулар токтобой турды. Бис кемзинген ле жүрексиреген турдыбыс.

Онынг кийинде бис Бичинчилер биригүүсүнүн ижиле таныжыл баштадыс. Жаан аяруны издательстволорго эттибис. Ол өйдө Янис Ниедре издательстволор ло полиграфиянын Государственный башкартузынын жааны болуп калган, мен—кееркемел литература Издательствозынын башкараачысы, Р. Эгле менин болушчым.

Октябрь айдын баштапкы жарымында Латвиянын Коммунист партиясынын Төс Комитеди төзөмөл комитет көстөгөн: председатели Я. Ниедре, члендери — Вилс Лацис, Жанис Спуре ле Андрей Упит.

17 октябрьда комитеттин баштапкы жууны өткөн, анда төзөмөлдү ишти баштаары керегинде жөп чыгарылган.

26 октябрьда организацияны төзөбөчилердин, онынг баштапкы члендерининг история учурлу жууны өткөн. Члендерге алылгандар: А. Григулис, В. Лацис, Ю. Лацис, Н. Леманис, В. Лукс, Я. Ниедре, Я. Плаудис, Р. Скуния, Ж. Спуре, А. Упит, Ю. Ванга, П. Вилли.

Бичинчилер биригүүсүнүн төзөмөл комитеди 1941 жылда июнь айда болгон съездке жетире иштеген. Онынг кийинде башкарынын Андрей Упит бажында турган башкарту алган. Же ол керегинде өскө куучын.

ЛАТЫШ АДУЧЫЛАР

Адучылар,
Латыш адучылар
Керегинде уккамда —
Көзим кайдыгат,
Тундеги чагылган
Оттон чылап,
Көзим кайдыгат.

Слер, адучылар, —
Јон-албатынын
Јети чактын туркунына
Кайнап келген күүн-санаазы,
Телкемдердин жанылгазы,
Көгүсти күрмеген киженди
Кезерге кайраган кылыш.

Слер
Ай карачкыда
Кекаво, Слока* алдында,
Тирельдин житкек састарында,
Сүнелер чилеп
Кажандап,
Ун јогынан
Басканыгар
Өлүмге удур.

Слер
Југлада
Вильгельминн јалтанбас
Јуучылдарына удур
Чойын кату чырайлу
Турганыгар,
Бир кизи үчке,
Бешке удур.

Кем де октон јыгылган,
Кем де кындакла јулдаткан.

Јайым учун тартыжып,
Казаннын
Кыјырууш каалгазын
Кызыл канла кем будыган.
Орелдын јанында,
Украинанын өлө чөлинде
Оштүлерди бүрте согуп,
Ичкери кем јүткиген.

Слер,
Адучылар,
Јурт јердин уулдары, —
Уйлар күдигенигер,
Эмди дезе
Элдерди ле
Ойди күдийдигер.

Слер,
Адучылар,
Латыш јеринин калапту уулдары.
Алдында
Таш тудунып,
Кушкаштар сүрүшкен,
Одороктор шүүндеген
уулчактар, —

Бүгүн
Бойларына мак шүүндегилейт,
Албатызына — јайым,
Чириген каандыкты
Јайрада аткылайт.

*Латыш адучылар Ада-Торөл учун баштапкы жууда Слокапын јанында, Кичү Југла суунын јарадында, гражданский жуунын жылдарында Пермьин, Казаннын ла Перекоптын јанында оштүлерле күүн-кайрал јогынан тартыжып, мөңкүликке мактаткан

КЫСТЫҢ ЛАТЫШ АДУЧЫГА УЧУРЛАГАН КОЖОҢЫ

Je канайдар, баралы
такаала жытанган
таакыраган айлыга.

Кан каткан катанчыга
кожо отурала,
карагуй тунди
карамтыкпай өткүрели.

Торко сары арчуулымды тартынарым.
Таракандар будыбысла мантажар.
Эрмелжікейдин уйазына ороткон чымыл
эренге кынгылдаар.
Садтагы слива ак борјон жайылар.
Самаарып тун қолдий көгөрөр.
Карачкы болзын деп,
көзнөк јартыгын ыскыттаган эдинг,
үспекчинди дезе
эски јажыл каскангла јаап саларыс.

Сен меге дезе
Јаш тушта кемечек эдип
Јаштын суузына агысканын айдарын,
Јаан көк чымылдар шикирге отурган —
сен дезе алаканынгла јаба баскан.

Көзнөктөн биске
күүлелер кирер,
јаландагы чечектин јыды јабыраар.
Оног туранын үстине чыгарыс.
Айдын јаркыны
јуксып жытанган
јойгонго јапшынар.
Ай дезе
Чоктолып өчкөн труба үстинде
чоокырайып калган турар.
Экүдег экү угарыс
бызырайган жылдыстар
бараксан чечектерди имдеп кычырганын,
јер алдындагы тазыл
тыыдынып, тын алынганын,
суучак дезе јараттарды
талайга једерге кычырганын.

Зунд деген суу
 бистниг алдыбыста, анда
 берген белегиндий жадар,
 ыраакта, ыраакта
 заводтор ышталар,
 жуунун алдында
 мында уулдар иштеген,
 онон олор Слокада,
 Юглада,
 Казаньнын жанында,
 Пермь ле Перескоп тужында
 жен жастанып жыгылган,
 жылыгган журттарда
 жалакай орус кыстар
 олордон уулдар чыдаткан,
 уулдар бүгүн
 улуркап баскылайт,
 гитара ойнойт,
 адаларын да билбес,
 латыш тилин де билбес.

КОЗИНЕ СОКТЫРЫП АЛГАН УУЛЧАК

- Качан** санаама көзине соктырып алган уулчак
 катап ла унчукпазынан кирип келер болзо,
 мен олорды ончозын такып сананадым.
- Адазы** — букадый күчтү ле жаан, узактаг бери жүк
 тажыган ишчи, таш көмүрдин тоозынын эдине торт
 шингип калган, бойы аракызак ла келинзек,
 согушчан кичи.
- Энези** — Балкаштан эткен жыракыдый куп-куу, онызын
 тудунып алала, эртен тура базар жаар
 жүгурер, төжи жалбак агаштый түп-түс,
 чачы саламдый сап-сары, жүреги жымжаак
 кичи.
- Олор** жарымдай туранын алдында жерде жаткан: ондо
 текпиш чыкла жытанат, кыптын ичи дезе
 щиле, каарып салган согоноло жытанат, мында
 куру, жангыс тартып койгон бууда
 кургадып койгон кийимдер турат, ондо
 кунди аэропланнан көп көрбөзиг.
- Качан** санаама көзине соктырып алган уулчак
 катап ла тымык кирип келер болзо,
 олорды — ончозын такып сананадым.

ОЯР ВАЦИЕТИСТИНГ СЫЙЫН АЛАР ТУШТА АЙТКАН КУУЧЫН

Ояр Вацетис — ас учурайтан ырысту салымду поэт. Ояр Вацетис — ырызы жок салымду кижини. Бу эки түндөштүрүдө — удурлаштыруунун бирлиги. Бойунун ойинде жаан жолду журукчы бойунун жүүрүминде жаңгыс ла ырысту болор аргазы жок. Телекейдин ачу-корону, бөкө улустун коронсызы онын көксин күүдүрүп жат. Ол корон-сыс канча ла кирези өткүн болзо, чүмдемелдин сүүнчизи анча ок кирези тыг болор. Же ол ок өйдө кижини андый бийик от-калапту жүүрүмдө күйүп калардан айбас. Ояр Вацетистинг ойи түби жок телкем ле качалганду. Ол өйдө, поэтинг ойинде, Альберт Эйнштейн ле Сергей Королев жүргендер, же коштой Хиросима дөөн учуп бараткан пилот база жүрген. Ояр Вацетистинг ойинде экинчи телекейлик жуу божогон, онын учу-түби бистинг калыктын берген жүүрүмдеринег ле көгүс-санаадагы бийик ат-нерезинег камаанду болгон. Же бу өйдө азыйда найылар болгондор өштүлөр боло бергендер, кижилектинг үстине олардын көдүргөн өлүмнунг кыдыжы үчинчи телекейлик жууны баштаар арга, шылатак деп адатат. Бу өйдө атомнунг коксалгыштары ооктолот, же жаңы ачылган ийде-күчтин кижини кырар амаду эдип алгандар. Ол жүүрүмдө, Ояр Вацетистинг жүүрүминде, «Латвия жүс-жылдыгына кызыл агару от ачылган маанылу барат», же бу ок жүүрүмнө «нациянын төккөн канынын ачу-коронду учу-түбүн» көрүнөт. Жүк ле бир жүүрүм — ырыс-

ту ла ырызы жок салымду кижининг жүүрүми канча кире көптү бириктирет. Туулганын, өлгөнүн, жаш тужун, эр болуп чыдаганын, сүүшти, ишти бириктирет. Кычырган бичиктерди ле бичилген бичиктерди, өштөшти ле бийик ат-жолды кожо бадырат. Ояр Вацетистинг ады бүгүн көгүстеги бек шүүлтени куру сөстөг, жаңыртууны кей-кебинен, өмөлик мөрөйдө адаркаштан, идеяностьты өчөш албаданыштан, кандый ла немени кудайга чыгаратанын эмдиги өйдөг, кемзиништи, акчек иштеп алган жеткилди азыйгы «потемкин деремнезинен», бастыра телекей учун каруулу болгон кижининг өкпөоржинг мещаннунг талкасу кылыгына, национальнуй күүн-санаалар куурмакту национализмнен, интернационализмди космополитизмнен, кееркемелде сырагай ла курч критикалу көрүшти тептегин садынчыктан, класстар ортодогы тартыжуны айылдаштарыла өштөшкөннен, тегин адучыны жуучылдан, революционерди ачу чалканнан, революциянын учу деген эптү учуш-санааны революция чактан чакка өйдөдө, жер ле тегерин ортодо, кажы ла кижиде ле түгенбес деген шүүлтөлөр ылгаштырып айрыыр кемжү, ажыры алтаар бозого болуп жат. Ненин учун десе, кажы ла бала энеден көрүм-шүүлтөлү чыкпайт, анайдарда, ол революциянын алдындагы ой. Бастыра жүүрүм — ол бут бажына туруш. турган жеринг. Ояр Вацетистинг сөзи — качан да бичпөй жаркындалып

турар ла курч болот бычак. Ого көп-көптөр жолдорун уулап чөйгилеер. Же шак ла онын кеберкегин ле жеткерлүзин, жаркынын ла курч эрмек-сөстөрүнн кандый да калжу, кандый да эркедүлү

жүрекке бүдүмжилеерге болбос — жангыс ла телекейде эн чындык жүрекке бүдүмжилеерге жараар. Ол — энинин жүреги. Ол — энетөрөлдин жүреги.

ОЯР ВАЦИЕТИС

АРЧЫН

Ондо коо сын да жок,
Ол койу ла быыраш.
Урендери онынг көк,
Уйалаган жерн таш.

Тенгериге жуук өзөргө,
Тенгек тууда эм турат.
Аластай соккон жалкынга
Агару бүри артабайт.

Амыр энир тужында,
Алкыш сөстөр айтканда,
Арчын десе туулардан
Айлыска келер тымыкта.

Кижиге жуук болорго,
Килегкей жараш ытанар.
Чөрчөк божой берзе ле,
Чөкөп бистен ол ырбаар.

Онын күүнүн жандырбай,
Ойто чөрчөк чүмдейли.
Ар-бүткеннен айрылбай,
Алкыш сөстөр айдалы:

«Ат арчыннын үрениндий
Арбыдап өскөн албатым.
Кой арчыннын бүриндий
Корболоп барган эл-жонум!»

ЭРИК ХАНБЕРГ

МЕН УИДЫ АДЫН БОЛБОГОМ

Бис Тайгала озодон бери таныш. Бисти жуук нөкөрлөр деп айтпазын. Же андый да болзо, бойысты жакшы билжер болгонус. Жаштан ала жангыс жерде өскөнис, кожо үренгенис. Байрамдарда бой-бойыбысты айтырышпазабыс та, же кандый бир болуш керек болгондо, «жок» деп айтпайтанус.

Тайга — ол жажы жаанай берген Стефания ла Тереза деп эжелү-сыйынду эки карганактын кичинек сыйны, бойы да бежен төрт

жашту эмеген. Бот, Тайга меге бир катап телефон сокты:

— Сен, мылтыкту кижиге, биске келип, уй адып береринг бе?

Мен манзаарганыма сөс айдып албай турдым. Кижиге уй атканын мен качан да көргөлөгим.

— Же, кайттын? — телефондон Тайганын үни угулды.

— Iге, уй сонорго турганыгар ба?

— Эйе. Менин уйымды эмес, бу бир Стефания ла Тереза эжемдердин жүөлгек уйын...

Мен јѳсинип, трубканы салып койдым. Кандый уй, оны мал сойгоны чылап сойбой, не адарга турганын мен ондободым. Машинага отуруп, мантадып ийдим.

Тайга төс журтта жадын јат. Мен жадын турган јеримнен ого јетире јүк ле сегис километр. А Стефания ла Терезанын айлы дезе Тайганын айлыла коштой. Айла, ол канайып онойып айтты: «Стефания ла Тереза эјемдердин уйын». Стефания жада калган эмес беди. Эйс, жада калган ошкош эди. Та былтыр, та башкыыл? Санаама кирбейт. Тайганын эјелери озодон бери ол ло Ак сас деп адалган јерде журтагандар. Мен оларды јакшы билбес болгом. Алдындагы жылдарда айылдарына бир-эки катап кирип јүргеним санаама кирет. Ол ло. Тайга, эјелери карый берерде, оларды бойына јаттырып аларга сананган. Је олар болбогондор. «Бис јиит улустыг колы-будына оролышпазыс» дешкен.

Тайгага једип келеримде, ол мынайда куучындады:

— Тереза эјем, кыймыктанбас кижн, ол уйды кайып азырайтан. Оны тўнгей ле сойор керек. Мен ѳбѳгѳнимле кожо оны буулап саларга сананганыс. Кайдан, чек јерлик немедий. Бисти арай тепсебеген. ѳлѳн берзеес, јибес. Кижн ле кѳрѳѳ, кирер јерин таппай, мантап турар.

— Мал ѳлтўрерге турганын сезип ијетен деген. Ол база сезип турганы јолду.

— Кайдан Эјемдер оны јажылып, эркелеп, амтажылып койгон. Кѳрмѳстин уйы эмди ѳскѳ улусты јууктатпай да јат. Оны јангыс ла адар керек.

Бис Тайгала кожо Терезага кирдибис Мен келерден озо мында кандый куучын болгонын билбесим. Је айылдын ээзи оору эмеген менин келгениме сўйибеди. Туранын бозогозын алтап киреримде ле, тышкары чыкпай, кыймык јок јаткан оору кижинин јыт-јыбары тумчугымды туй соқты. Орыннын ўстинде јастыктарга јѳлѳй јаткан кижинин эдиканы шѳлтўрен калтыр. Колыбуди курулып калган Тереза мен дѳѳн кадай кѳрўп, мынайда айтты:

— Кѳрмѳстѳр мал да ѳлтўргилеп билбес. Байа бирўзи бого бир час бычакту јүгўрген, неме болбогон. Эмди айу-бѳрў чилеп, оны мылтыктан аткылайтан тураар. Малды азыраарын, малга килесрин билгилебес, тўрген ле ѳлтўрер керек. Ого јүк мындагы кижн божой беретенин сакыгылап адатан болзо кайдар. Кайдан! Уйга ѳлѳг чабар керек. ѳлтўрип, сойып койзо, тыш. Эмеш неме эдерге јалкуургылап жадыгар. Је, не турун? Барып ат! Оору кижн кѳрбѳгѳн бѳ?..

Оору кижинин јангыс ла эриндери кыймыктайт Онын соок кѳстѳри мени торт ло ѳткўре «шибегейлеп» турган неме ошкош. Бир јанынан эмеш кыртыжым курыды. Мен бого бойым албаданып келген эмезим. Мени сурагандар. Онон ѳскѳ мен сенин уйынды кайдайын. Онон уй адатаны андый ла јакшы неме эмес. Мында јакшызынып турган кижн јок.

— Је, баралык! Кѳп не калыраар — деп, Тайга кезем айтты.

Уй бисти ыраактан кѳрўп ијген. Ол торт ло ийттерден кѳр-

кыган кiske ошкош. Эки кулагы сербейип калган, жаан кара көстөриле бис жаар серемжилү көрүп турды. Бис чеденге жууктай базын келеристе, ол ачу-ачу мөбөрөп ийсе, чеденнин ичиле ары-бери мантай берди. Бу уйдын ады жылдыс болгон. Жылдыстыг эки көзү эмди жангыс ла мылтыкта. Бу көндөй темирден ого өлүм келер деп, ол билип турган немедий. Мен десе ары-бери мантап турган уйду канайып адатан немези деп сананып турдым. Учучуңда уй чеденниг ары жанындагы үйезине барып, чеденнин агаштарына колбой эки будын төжөнүп, жалмаштай жада берди. Чынын айтса, бис жаар эки колын чөйүп, бажырып, отура берген неме ошкош. Эмди меге уйдын эки жаан көзү, терең тынып турган конжоры көрүнөт. Бу ла чеденге коштой жаткан уй ол турада жаткан оору кижиге кандый түңгөй! Бу санаадан куйка-бажым жимирей берди. Мен, уйдын маңдайындагы жылдыс ошкош ак жерге адарга шыкап алган кижин, мылтыгымды жерге божодып ийдим. Менин оны адар аргам жок болгон. Шак бу ойдо сакубаган керек болды. Бистин кийнисте кижининг кийгызы угулган. Бис кайра бурылдыбыс. Туранын эжигинде Тереза турды. Ол кыйгырып ийеле, турган жерине барып түшти. Бис жүгүрүп келеристе, ол божой берди. Курулып калган кижин басканын ол тушта жүрүмүндө баштапкы катап көргөм. Ээзинин үнин уккан уй чеденниг эжигине мантап келди. Уйдын көстөри эмди жангыс ла — Терезада.

Мен эмчиге барарга меңдеп,

сандырап, уй чеденниг ичинде мөбөрөп, ары-бери баскындап турганын ажарбай калдым. Мындай уй мен көргөлбгүм. Онон ол уй керегинде меге куучындап бердилер.

Стефания ла Тереза Ак саста улустаг туура, танынаг жаткандар. Эки карганаг кере түжине ле бойынын маалазында уружатаган. Олордо тоолу кой болгон. Уй тутпайтандар, сүттү Тайгадан адатан.

Бир катап, жастын жылу күндерининг бирүзүндө, эки карганаг сенекте отурадда, ого бир бозу кийдире басып келген. Бозу эки карганактаг үркүбеген, сенектен ойто чыгара мантабаган. Ол көндүрө олуорго сабанып бозу, Терезаныг жаан субарын сооро берген. Эжелү-сыйынду эки карганаг бойы келген бозуну азырап, эркеледип баштаган. Эртең соңзын кем-кем бедреп келер болор деп санангандар. Же бозу сурулаган улус угулбаган. Анайып, эки карганаг маңдайында жылдыс ошкош жараш акту бозулу болуп калгандар.

Стефания ла Терезага жылдыс торт ло жаш баладый болгон. Олор оны эркеледип божобойтондор. Колдог азырайтан. Бозу десе карганактардан кере түжине ырабайтан. Ой өдүп, бийик сынду кунажын боло берген. Ол бир катап жоголып калган. Онон жаан удабай бойы ла ойто jedип келген. Жылдыс jedип келерде, карганактардын сүүнип турганын көргөн болзогор, көпти ондоор эдигер. Бу өйдө жылдыс олордын ырызы болгон. Жаан удабай кунажын карганактарга бир бозу чыгарып берген.

Je эн ле кайкамчылузы — карганактар уйын саабайтандар. Улус кайкажатын, сүдин ичпесте, уйды кайдатын. Уйдан кандый бир туза алар санаа олордо жок болгон. Олор Тайгага мынайда айдышкандар:

— Бис оны малданарга бибөтийин садып албаганыс. Кудайдын малы. Канайып жүретен эди, бойы ла билзин. Ол — эржине мал.

Карганактар Жылдысты саабайтандар. Бозузы чыдай бергенде, онын сүди бойы ла соолып калатан. Баштапкы бозузын Тайга алган. Онон күскери жай киреде Жылдыс база ла кажаан-чеденде токтобой барган. Буказырап жүре берген.

Эжелү-сыйындурлар көп санааркабаган: «Бойы көрзин, бойы билзин» — дешкендер.

Эжелү-сыйынду эки карганак уйдын бөлгөнүн жалдап эттиртип туратан. Бу уйла кожо олоор бойлорынын ончо керектерин ундыган. бастыра койлорун садып ийгендер.

Жылдыс үчинчи катап төрөгөн.

Онон жаан удабай Стефания жада калган. Эмди Жылдысты Тереза жагыскан кичееген. Je Тереза база жаан удабай тын оорый берген. Эмди уйдын кийиннин ары базар кижжи жок. Жайгыда кем жок, а кышкыда оны кем азыраар? Тайга эжесине көп катап айткан:

— Саабас, сүдин ичпес уйды кайдатын. Сойор керек, садар керек.

Je Терезанын айтканы жагыс болгон.

— Жүрзин. Менин бажым тирүде уйга тийбегер. Ол — эржине мал.

Анайып, каргандардын жаалакы колдорына темиккен Жылдыс өскө улуска жулпаган. Бала жок карганактар оны балазынды эркеледи өскүргендер. Ол өскө улуска жулпаган.

Энирде Ешка Киллис келип, Жылдысты тегине ле мал сойгон чылап, сойып койгон.

Мен Тереза жаанактын тогус коногында болдым. Je столго салган уйдын эдинен болчок то эт ажырып болбодым.

МАРИС ЧАКЛЯС

ТАНДАК КЕРЕГИНДЕ КОЖОН

Ада-энеден жагыс бүткен эмезис,
Ару таңдардан бис бүткенис.
Кырлар, агаштар, көк теңери
Каныста жүргенин бис билгенис.

Канча жыштар ары жаңда
Караңгуулап келет түн тура.
Кара агаштар ары жаңда
Кызарат жарык таң тура.

Чибиле кайыг — сыйындар,
Колун сунат бай терек.
Мында төрөлгөн, улустар,
Айтсан, сеге не керек?

Тазылдарын бек турзын,
Агаштарым жагына!
Ару таңдар айланзын,
Жаркын ийзин санаама.

Бир жүрүмдү сен өдөрүн,
Билерим, агажым, өзөрүн,
Озумин сенин божозо,
Өрө түйнөй лө көрөрүн.

Тазылданып сен турарын,
Салкындарды сен тударын
Карагуй агашты жарыдар,
Кару ару ак тандал.

ЖАРАШ ӨЙ

Улгерлер бичийтен бу өйм,
Ургүлжиге, ой, жараш өй!
Сен бойыңа — түйн,
Сен бойыңа — күн,
Сеге теңери жуук ла көк,
Сен дезе — көббөлөк.

Же өй келер — карыкчал
Оодылар, чачылар — чыдамал.
Түбек келер — сен керек,
Шуулабас бай терек,
Бу таң атканы ба?
Айса жүрүм ашканы ба?

Сүүйтен, сүүнетен бу өйм,
Сүриүкпейтен кайран өй.
Сен ырысту иштен,
Салымын бийик — ижеи,
Сен тармалу — өргөб,
Канаттал, уч өрө.

Улгерлер бичийтен бу өйм,
Ургүлжиге, ой, жараш өй!
Өлөрүм айса жүрерим,
Же түйнөй лө бичиририм.

ЖААН КАРА КУШ

Жаан кара куш.
Онын ады не?
Тошту туулардан ба?
Тоңуш калган суулардан ба?
Балыктарды коручы ба?
Оок куштар ойгоры ба?

Кырутыган кышкы ак жарат,
Кыйгазы жок тым тала,
Ургүлжиге ол мында.
Же баарчыктар үниле
Суучактар шылырайт,
Нени олош шымырайт?

Кичү карындаштарым,
Кару баарчыктарым,
Өткүн үнниң кайда?
Бу тон тымыкта.

Сенин адын Янис пе?
Айса Виктор бо?
Айса Александр ба?

Меге мынызы түйнөй лө.
Же сен жаан кара куш.
Сенин үнниң кайда, куш?

Тош шыгырап оодылат,
Сенин көстөрүн
Ачылат.
Канадында күннөң тамчылар,
Сени кем тондырар?
Кару баарчыгым,
Карындажым.
Сен тулаан айда,
Жаан кара куш мында.

А эртезинде куштар да жок,
Жараттар да жок.
Талай көк шили-тошторды
ооткон,
Кайда да айса жоткон!
Ачына чакка куштар сүүнчилү
онтогон.

А теңериде көлөткөлөр.
Булулттар? Куштар?
Мыны кем айдар?

Айса мениле кыйгырар,
Алкыштар сурагар
Бу тулаан айда,
Талайдын жанында!

Куштар бары кандый жакшы,
Биске једер олордын алкыжы,
Је ол көскө көрүнбес,
Куштар мыны јартап билбес
Сен баарчык,
Сен јаан кара куш.

ВЯЛЕС ЛАДСИС

«ЯНКАНЫН СУУЖИ»

(«Зитарлардын билези» романнын «Сибирь» деп бөлүгүнөн алган үзүк)

Ырбап келген латыш билелер Бийскте эмди де көп болгон. Олорды мундар тоолу улустын ортозынан кийимдеринен ле танып ийерниг. Олордын кийими төрөл Латвияда тыг билдирбейтен. Мында дезе ол кажы ла латышка јарт ла јуук. Анчада ла латыш үй улус сүрекей танылу. Ненин учун дезе, ак ла боро арчуулдарды олор чылап кем де тартынбай јат.

Зитарлар городто бир канча јерлештерине јолыгып, олордон керектү не-немелер угуп алдылар. Јер керексиген улус аңылу конторага барар учурлу. Улуска јер бичип берип турган контораны латыш кизи башкарып турган дештилер.

Карган Зитар Эрнестле кожо тургуза ла ол конторага бардылар. Је конторанын јааны бойынын керек-јарагына кайдаар ла јүре берген, бир неделеден эрте келбес болуптыр. Канайдар, сакырга келнжер.

Зитарлар Бий сууны паромло кечип, городтон бир канча берис-

теге ырап, агашту јерге токтодылар. Капшуун колду уулдар будактардан, көрөр-угарга јеткелекте, јалаш эдип ийдилер. Капитан Зитар дезе от салатан јер јазап, очок аайлу неме этти. Олор мында бир канча күндерге сыгандар чылап јаттылар. Аттарын мында ла јолдын эки јанында кабырдылар. Курсак-тамакты суунын ол јанынан барып экелип турдылар. Бийдин бу јарадында бир де лапка јок.

Је, карын, экинчи неделенин ортозы кирезинде карган Зитар керектү бичиктерди ончозын јазаттырып алды. Айыл-јурт төзөгөдий јерлерге једерге эмди де эки конок јортор керек. Је ондо ло бош јерлер јок деп айдыштылар. Эң артык јерлерди озо келген улус алып алган. Онын учун Зитар Бийск городтын түштүгүндөн, тайга јаар, атанар деп шүүнди. Бу јерлер бойынын айниде кааннын јери деп чотолып туратан. Ол жакшы јерлер болгонинда алаңзу јок. Алтынга јүткиген Эрнест дезе тургуза ла Ал-

тын-Көлдүн жаралына жедерге күүнзеген. Же оның сөзин кем де укпаган.

Олор жол-жорыкка таңла атандылар. Тоолу күндөргө тиштанып алган аттар кошты ла улусты женил тартып баратты. Кадын сууныг он жанында бийик кырлар ыраактан карарып көрүнгилейт. Жербойынын улузы ол кырларга жетире алтан беристе дежет. АЙ-са болзо, оног ыраак.

Бистин жорыкчылар эки күнге улай жорттылар. Же кырлар ол ло жеринде артканча. Олор жорыкчыларла кожо жылып бараткан неме ошкош. Ол кырларга жетире түп-түс чөл. А түштүк жаар десе жер бир эмештен талайдын толкулары чылап көдүрилип барган. Ол толкулар там ла там бийиктегилеп, Чуйдын ак сүмерлерине жетире барат. Сыранай Монголиянын гран-кыйузына жетире. Анда сүмерлерде чын кайкагадый немелер — кижн буды тийбеген жылчым кайалар, жерлик анлар, санг башка өзүмдер Олордын ортозында Алтайдын эн бийик сүмери — Белуха. Жолло бараткан кижн бу кырларды канча күндөрдүн туркунына көрөт. Же олор эмди де ыраак. Солун жорыкчыларды бойларына там ла тартып, олжолоп турган неме ошкош.

Жол түргөн аккан сууны өрө болды. Жолды жакалай кырлар башталды. Кырлардан серүүн, ару салкын согот. Тынарга кандый жакшы! Түмөн чечектердин, торкодый жажыл өлөгннн жыды эзин-салкынла кожо жорыкчылардын көксин туй алып ийди. Бу эзинге олордын баштары айланжыт. Жолды эки жандай кандый

жилик, кандый өзүм жок деп айдар! Жерлик сад! А кушкаштарды не дейзин! Көбблөктөргө дезде кижинин көзи чоокырланар! Тийиндер, көрүктөр бу ла жолдын эки жанындагы агашта улусты кара жылтырууш көстөриле аяргылап, будактан будакка секирижип турдылар. Анда, бийик кырларда, жерлик аттар ла кайлар... Бистин жорыкчылардын алдында мындый санг башка таныш эмес алтай башталды.

Янка Зитардын агалары ла эжелери Туулу Алтайдын жаражын кайкажып, сүүнгендерине торт билнгилебей турдылар. Зитарлардын эн кичинеги, Янка, мынайда шүүнди: «Кырлар кандый ла жараш болзо, же мен ологро бакпазым, жай бербезим. Меге алтын да, чечектер де керек жок. Бу жараш менин жүрегиме тийбес. Бу жараш таныш эмес тилле чүмделген жакшынак үлгер ошкош. Оны мен учуна жетире ондобозым...»

Жол-жорыктын үчинчи күнинде сакубаган тушташ болды Зитарлар кандый да суучактын жаралына конуп алаала, эртенгизинде таңла узун жикти өрө атандылар. Жорыкчылар араайынан жортуп бараткандар. Койу жыраага жедип-жетпей жүреле, аттар бышкырып, кулактарын кызынып, токтой бердилер. Абралардын алдында бараткан Янка кыйгырып ийди:

— Бөрүлөр!

Төмөн жикте жолдын сыранай жанында жаан чар жатты. Бөрүлөр онын ичин жара тартып, ичи-кардын чыгаргылап койтыр. Эки бөрү желмер куйруктары чычандап, малдын эди-канын анаар ла жудуп, жип турды. Тойбозын той-

ындырып јаткан бөрүлер керек десе улус та јортуп келгенин укпадылар. Оозы-мурды кан.

Карл мылтык чыгарып, октоп ийди. Је адарга келишпеди. Ачап кулугурлар улусты сезип ийеле, јолдың кырындагы ороны ажыра калгыылап, кыр јаар мантажа бердилер.

Јаан удабай оног та кемнин де кыйгы-кышкызы угулды.

— Ой, бөрүлер! Болужыгар!

Бөрүлерден коркыган ат јикти төмөн анаар ла учуртып келетти. Абранын көлөсөлөри түс эмес јолго тийип-тийбей турды. Уркиген ат Зитарлардың аттарын көрөлө, эмеш тоқынай берди. Абранын ээзи адын токтоды, тыркырашкан колдорула јүзиинг терин арчып, өкпөбрип, мынайда айтты:

— Көрмөстөрдү оны! Арай ла болзо адымды јип јастабады. Слер оларды канайып көрбөдигер.

Бу олардың таныжы ла јерлежи Блукис эмтир. Ол өкпөбөргөнине јерлештерине де туштаганын сеспей, орустап куучындаып турды. Зитарлар каткырыжа берерде, ол эмеш ондонып, јерлештерине туштаганын јангы ла билди.

— О, кудай! Озогы таныштарым турбай! Бот, кайда туштажарга келишти. — Блукис ончо улусла колдон тудуп эзендешти. — Слер бого канайып келдигер?

Зитарлар Блукиске ончозын јартап куучындап бердилер. Олардың бараткан тайга јерде латыштар бар ба деп сурадылар. Блукис бастыра Туулу Алтайды кечире-течире јорыктаган болуп-

тыр. Ол андагы улустан сарју, мөт, ыштаган јуу садып алган. Эмди бу јөбжөнн Бийске апарып, баалап садар күүндү. Ол Зитарлар бараткан јерде база болгон. Онын сөзиле болзо, латыштар ондо көп. Керек десе латыштардың бүткүл деремнези де бар. Јангы јерде јадарга јакшы. Иштегкей улус не јатпас. Зитарлардың билезиндий једесен ууларлу биле не санааркаар? Бот, Валтеринге Сармителе кожо күчке келижер. Энелү-кысту, бир де эр кижі јок

Анайып, олар јарым час кирелү калыраып турдылар. Блукис атанар алдында ондо, јолдо, бир латыш биле бар, ого конуп алыгар деп айтты. Блукистин айдыжыла, ол јакшы биле. Кажы ла латыш олардың айылда јан айылчыдый. Блукис ол биленин турлузын канайда табарын јартап берди.

Зитарлар тракт јолдон чыгып, түс ле бадыш јаар ууланып ийдилер. Эгирде олар јаан эмес турлуга једип келдилер. Ол турлу кичинек јурттын тууразында, агаштын ортозында, аалга јерде турган.

Јаан эмес суучактыг јанында чынык эдилген јараш тура туру. Оны орус устар эткен деп билдирет. Тураны айландыра кажан-чеденди, алмарларды ла мылчаны латыштар эдиптир. Ол туштарда Сибирьде јаткан улус мындый кажан-чеден тутпайтандар. Олардың мал-ажы кандый бир јаман-јуман таскакта кыштагылайтан. Андый таскак малды кардан аргааардан башка, је сооктон ло салкыннан эмес Тураның јанында картошко отургы-

затан жаан маала ла адарунын тонгоштори — бу ончозы латыш улустын журты болгонинын база бир керези.

Турлудагы улус ончозы олгон ижинде эмтир. Солун улусты ончозынаг озо жаан сары ийт уткыды.

— Кудай слерге болушсын! Айрууш тудар улус керек пе? — деп, капитан Зитар иштеп турган улуска айтты.

— Якшы состор учун алкыш болзын! — Ниедрлар билезинин жааны эр кижн айтты. — Иштегдий колдор ло табылатан болзо, айрууш-тырмууш кайда бар ол.

Ниедрлар жаан биле эмтир. Олордын бого кочул келгенин бери алты жыл болгон. Бу биле торборин жер жок болгонинын улам таштаган. Ниедрлардын жаан балдарынын кезиги тагынаг бойлоры айыл-журтту улус. Кичинектери Янка Зитарла жайт Онон кичинектери де бар. Бу жаан биледе ончо балдар латыштап сурекей якшы куучындашкылайт. Олордын куучынын уккан кижн олор мында — Сибирьде орус-тардын ортозында чыдаганына бутпестенг айабас.

Турлудагы жаан улус Зитарларды конорго кычырдылар. Айылдын ээзи абралан тургузатан, ат армакчылайтан жер коргузере басты. Онын жаан кызы десе коп улуска курсак белтеере барды. Ниедрлардын балдары сакубаган айылчыларга сурекей суундилер. Олор ишти таштап, эмди ле таныжып куучындашкადый турдылар. Олордын келгенин улам улустын ижн узулбезин деп, Зитарлардын эки уулы Карл ла

Янка олгон обоолоорго болужа бердилер. Эрнест Зитар абраларды, аттарды айлап койоло, база олорго келип кожолды.

Иш деп неме кайнай берди. Јиттердин кажызы ла бойынын ийде-кучин, эпчилин ле капшуунын коргузерег чырмайт. Кыстар уулдардан артпаска турдылар. Бийик сынду, сурекей бокко Карл тартып келген бугулды жангыс ла айрууштайла, обоонын устине јенгил таштап турды. Обоого бугул тартып турган оок балдар сыр-мантадышта. Кыстар Карлды аргызарга эмди бугулдарды эчий-десчий аткарып турдылар. Карл тартып келген олгонди жаан айруушла узе айрууштап, жангыс уунда кодурет. Кезикте айрууштын сабы буктелип, кыярап турды. Карл — Зитарлардын эн жаан уулы. Ол адазынан ла артакан карындаштарынаг бийик, јалбак жарындарлу, бокко уул. Је кийимду јурзе, Карлды андый бокко деп сананбазыг. Онын арык јузинде билдирер-билдирбес чырышкандар бар. Онызы јуунын-чактын изи. Ол јит те болзо, јууны-чакты, олумди, шыраны јетире коргон. Карл јараш уул. Онын учун бастыра кыстар оны кос албай ширтегилейтен.

Бу турлуда база бир јит кыс болгон. Обооны бажап ийгилеерде, ончо уулдар ла кыстар айрууш-тырмууштарын тудунганча жангыс јерге јуулыжа бергендер. А ол кыс десе обооны айландыра олгонин оодыган јууп, олорго јууктабай, араайынан иштенип турды. Бу јуулган уулдар ла кыстардын кемизи де ол јар кылчас эдип корбойт. Кемизи де ого «кел бери» деп айтпайт. Кемизи

де... Жок, сок жаңгыс Янка ол кыстаг кӱс албай турды.

Ненин учун онын кӱстӱри ол жинт јӱрекке тийгенин Янка бойы да билбес. Же эмди десе Янка жаңгыс ла кыстаг ӱскӱ айландыра нени де кӱрбӱй турган. Ол кыс арткан эје-сыйындарынын ортозында болгон болзо, Зитарлардын энг кичӱ уулы ого, айса болзо, ажару салбас эди.

ӱскӱ улустын туразына токыналу коноло, эртен таңла онын ары тыш-амыр јӱре берер эди.

Же Янка кысты баштап ла кӱрӱрдӱ, ол жаңгыскан болгон. Олордын кӱрӱштерин тушташкан. Мынын ла кийнинде уул ач-амырын ычкынган. Янканын бу жууктарда он јетн јажы толгон. Ол кыс десе база ол кирелӱ ол эмесе эмеш кичинекей. Анайып, жаңгыс эңгирде, жаңгыс кӱрӱштен уулдын јӱреги сӱӱштин олжозына кирген. Жок, мындый кемзинек, јобош, мындый јараш кысты ол мынан озо качан да кӱрбӱгӱн. Айла, канайып кӱрӱтӱн, ол ак-јарыкта сок жаңгыс ине. Жок, бастыра ак-јарыкта ого тӱней кыс жок! Онызын Янка баштапкы ла кӱрӱштен билген. Кӱргӱл-сары чач, кара кабактар, эмеш эриккен чанкыр кӱстӱр, апагаш јараш јӱс, ээлгир, чичкечек колдор, коо сын... Бу ончозы кандый да саг башка журук ошкош. Бу журукка коштой ак-јарыкта бастыра кыстарды тургузыгар, оло ого кӱрӱ, айдары жок јӱдек ле уян болор.

Шак мында, Туулу Алтайдын эдегинде, латыш уулдын ару сӱӱжи башталган. Мында ол бойындын јӱрӱмнин амадузына туштаган. Ол кыстын ады Лаура болгон.

Айландыра улус эмеш ажарынкай болгожын, оло ол эңгирде Янканын ӱзӱк-буурында не болуп турганын јарт билгилеи ийер эди. Же онын шыразын, онын ырызын Лаурадан ӱскӱ айландыра улустанг кем де сепеген.

Кырларда кӱн эрте чыгып, орой ажып јат. Кун кырдан ажып барадарда, жинттер айрууш-тырмууштарын жаңгыс обоого јӱлӱп койоло, тура жаар бастылар. Сары ийт, јол баштап турган неме чилеп, улустанг озо басты.

Бу ӱйдӱ Ниедрлардын туразынын жаан кыбында бастыра столдорды бой-бойына коштой тургузып, байрамдый жаап турдылар. Жаан аяктарда жаңгыс чыгарган изӱ эттин буузы чыгат, јӱзӱн-јӱзӱр оок аяктарга амтанду ӱскӱ курсак уруп турдылар. Столдо не жок деп айдар: сарју, мӱт, јинлек, айылда быжырган печенье. Анчада ла тату курсак кӱп — жинттер татуны сӱӱп јадылар.

Карган Зитарга анчада ла айыл эезинин урган сырады сӱрекей јаарды. Бир-эки аяк сырадын кийнинде эки карган озодон бери таныш најулардый куучындажа берди. Чындап та, ол эңгирде Ниедрлардын турлузына жаан байрам келгендий билдирген. Жаан удабай ла туранын ичине кокыр-каткы жаңгылана берген. Жаңгыс ла Янка эн карануй толыкта ӱн жок отурган. Онын санаазында улус онын јалтырашкан кӱстӱрин кӱрӱп турган неме ошкош. Онын кӱстӱрин јалтыраткан кӱбӱркий, качашкан неме чилеп, столдын ол јанында, чек ле одоштой отуры. Уулдар, кыстар сӱӱнчкӱ кокырлажып, каткыры-

жып турдылар. Янка десе столго ло энчейип калган, бажын да көдүреринен жалтанып отурды. Ол бажын көдүрүп ле ийзе, онын көстөрине Лаура көрүнөт. Өскө кем де эмес, жангыс ла Лаура. Ол тушта уул көстөри кылбыккан неме чилеп, түрген ле сан дөн көрөт. Же мынайып узак отуруп болбойт. Онын көстөри катап ла Лаураны бедрейт. Лаура база турлуда өскөн улус ошкөш, кемзинчен, жобош. Же андый да болзо, ол Янканы ушта башта айкап отурды. Олордын көрүштери эки-үч катап тушташкан. Ол тушта Лаура жүзи кызарып, база Янка чылап, өрбө көрбөй узак отурат. Янкага десе кыстын бу көрүштери жаан сый, ырыс кептү билдирет. Уулга кыстын ару жүреги көрүнип келгендий. Онын жүреги, ал-са-наазы ол ло жаан чапкыр көстөри, апагаш чырайы ошкөш апару. Онын кылык-жангы ол ло үнн ошкөш жымжак ла жараш. Жок, мындый кыска ол качан да тушташкалак.

Ол күн Янкага уйку келбеген. Ай-карагуй түн, частарды ээчий частар өдөт, же уулдын көстөринде уйку жок. Ол уйку келерин сакыбай, таң жарырын сакыган. Ол жүрүминде мындый узун түнге туштагалак. Ол билген: кару чапкыр көстөрдү ол жангыс ла таң аткан соңында көрөр аргалу. «Эртен Лаура меге удур көрөтөн болзо, меге жаан сый болор эди» деп, уул бойынын алдына шак мындый амаду тургускан. Янканын бу амадузы арай ла болзо, үзүлп жастабады. Карган Зитар уулдарын уйкудан сүрекей эрте ойгоскон. «Атанар

керек, туш улустын айлында жалбагынан жадатаны эби жок неме» — деп, капитан кимириктенген. Янка Лаураны көрүп алар амадузы бүтпес болор деп санааркаган ла адазына чугулданган: бу кайткан кижиге, күндүзөк улустын айлына конуп алала, ологорго чын ла алкыш-быйан айтпай атанарга туру эмеш пе?

Же Янка тегин санааркаган. Ниедрлар база эрте турдылар. Жол-жорыкка бараткан улусты чай-эш ичпегенче божотпозыс дешкен. Атаныштыг чайы узак болбоды. Эр улус өлбөг чабарга, келин-кечиндер десе уй саарга мендедилер. Атанар алдында капитан айылдыг ээлерине жаан алкыш-быйанын айтты. Эки биле айрылышып, атанар тушта Янка Лаураныг чичкечек колынан баштапкы катап тутты. Ол кыстын колын араайынаг силкип, бир де сөс айдып болбоды. Янка бойынын сөс айдып болбогонуна ачынып, ончозынаг озо түрген ле абралар жаар баскан. Ол жолой кыска сөс айтпаганын база, база катап кемзинип эске алынган. Оны түниле кандый жараш сөстөр сананбады деп айдар! Же ол сөстөрдүн бирүзи де кыстын кулагына угулбаган.

Янканын онон арыгы жүрүминде уур-күч күндөр де, шыралу карагуй түндөр де көп болгон. Же Ниедрлардын турлузынан ырап карган күн онын ал-санаазында энг карагуй, энг ырызы жок күн болуп артар. Янка ак-жарыкта экинчи Лаура жок деп жакшы билип турган. Ол мындый ок жүстөр, муңдар тоолу жнит жүректерге туштаардан айабас, же олордын бирүзин де ол «ме-

нин «жаражайым» деп айдып бол-
бос.

Янка жүрүмнөй баштапкы ка-
тап коркыган. Ол бу ак-жарыкта
эң аруу ла жалакай жүректи жылй-
тарынан коркыган. Ак-жарыкта
Лаурадан баалуу ла каруу не де
жок! Янка онын токуназы жок ал-
санаазына улус чаптыгын жетир-
безин деп, абралардан озо жүре
берген. Янка там ла ыраганы
сайын төбөнүн эки өркөжи ошкош
жаан кырдан көс албай турды.
Бу кыр ончозынан, ончозынан
бийик ле танылу. Айла, онын
ады кандый жараш — Казанду!
Алтайлар ол кырды казанга тү-
ней көрүп, Казанду деп адаган
болордон айабас. Ол Казанду
деп кырдын эдегинде Ниендрлар-
дын турлузы. Ондо Лауранын
айлы... Бу кыр түндүк-күнчыгыш-
та кере түжине көрүнүп турган.
Уул токтой түжүп, көп катап
кайра көргөн, Казанду кырды
бажы айланганча аяктаган.
Лауранын айлы онын көстөрине
алаканда немедий көрүнүп кел-
ген. Көстөрүн жумуш ийгенде, ал-
санаазында — жагыс ла Лаура.
«Айса болзо, Казанду кыр бис-
тинг жадатаи жеристен база көрү-
нер» деп, Янка бойын бойы то-
кынаткан. Жол-жорук там ла ыра-
ганы сайын Янканын кайра бу-
рылары көптөй берди. Ол бу кыр-
ды жажын-чакка ундылбас эдип
көрүп аларга тургандый болгон.

Жорукчулар энирде бийик боо-
чыга көдүрүлдилер. Мынаг ары
жол терең жиктин ичи жаар там
ла жабызап барар. Абралар боо-
чыны төмөн түжө берген. Боо-
чынын үстинде жагыс Янка ар-
ты. Ол боочыдан түжөр алдын-
да Казандуну калганчы катап

кунукчулду аяктады. Онон тө-
рбөндөрүнүн кийиннен ары күүн-
күч жок басты.

Онон экинчи шыралу түн кел-
ди. Зитарлар кандый да кресть-
ян кижинин айлында конгондор.
Жаңы латыштар келген деп уга-
ла, журттын ас-мас улузы ончозы
жуулыжып келген. Айылдын ээзи
бойынын ойинде жууда туружып,
Рижский фронтто турган. Онын
учун эмди ол жерден келген улус-
ка сүрекей сүйүнүп отурган. Бай-
гы өрөкөн жуу-чакта көргөн
керегинде үзүгү жок куучындап
турган. Ол бойынын куучыны-
ла мындагы улустын күүнин
торт алып койгон ошкош Янка-
нын ада-энези, ага-карындашта-
ры ол кижинин куучынын канайт-
сын, угуп отургандар. Янканын
десе ол кижинин калыражын да
угар, жайым амыраар да аргазы
жок болгон. Онын ал-санаазында
— жагыс ла Лаура. Ол куучын
укпаска ончозынаг озо уйуктаа-
чы кижини боло берген. Ол оной-
ып узак жаткан. Же онон кулагы-
на кенейте сүрекей таныш ла ка-
руу сөстөр угулган. Ол тындала-
на берди. Журттын улузы тарап-
таркай бериптир. Кыпта жагыс
ла Зитарлардын билези артып-
тыр. Олор Ниендрлардын билези
керегинде куучындашкылайт. Зи-
тарлардын Янкадан жаан уулы
Эрнест бир-эки катап Лауранын
адын адап, каткырып турды. Эр-
нест нени айтканын Янка жакшы
ондободу. Же аказы Лаура ке-
регинде кокырлап турганын ол
жүрегиле сести. Янка Эрнестти
оозы-мурдын эмди ле барып жа-
ба туткадый жатты. Же ол бир де
кыймыктанбады. Ол бойынын
жүрегиндеги жаан жагытты улус-

ка көргүзери менен жалтанган. Эр-нестий жагыс ла акча-жөөжө, алтын сананган кижилер Лауранын адын адабаза кайдар!..

Олордун жол-жорыгы база эки күнгө улалды. Инедрлардын айлына атангалы, оло улай ла көндүрө күнчыгыш жаар жорткондор. Карган Зитардын жаздып алган документтеринде олордун токтойтон жери чокым көргүзүлбеген. Олор жайым жерлерди көрүп, жарагадыйын бойлорына талдап алар учурлу болгондор.

Жол-жоруктын үчинчи күнүндө олор Бин сууну кечип алдылар. Мында кырлар жабызай бердилер. Олор эмди жорукчулардын түштүк жагында көрүнгилейт. Зитарлар үчинчи күндө чөл түгенип, кырлар башталып турган жерле бардылар. Жорукчулардын оң жагында көс жетпес коюу аба-жыш көрүнөт. Жаан удабай олор кижилери изи тыг тийгелек жерлик тайга-ташка жедип келдилер. Мында каа-жаада адаручулардын ла аңчылардын тураларынан өскө бир де неме туштабайт. Жайыда бу жыштын ортозыла кижиге де, аңга да өдөргө, байла, айдары жок күч. Онын учун улус бу аба-жышка жагыс ла күскиде, качан агаш-жырааның жалбрак-бүри түшкөн соңунда, келет. Орой күстө тайгада кузуктаган, аңдаган улус көптөй берет. А арткаан байдө мында ын-шыг.

Лаура керегинде карыкчалду санаалар Янканын жинт жүрегин эмди де чымалдатканча. Ле уулдын агару сүүжинин күч күндери кийинде артты. Ол бир эместен токынап, бойында мынайда саянды: «Мандайынга стенини ойомгондубузун. Канча да

кире карык, канча да кире кинчектен, улы, багыр, шырала — же түнгөй ле нени де элип болбозыг. Онын учун, тегин жерге кородогончо, келер жарык биди, иженини ле ырысты сананып, ого ажиндыра белетен, иштен. Күүн-санаан бек болзо, жагыс ла ол тушта сен жүрүмүңнүн жаан тартыжузын жетип чыгарыг. Оноң ырап барганым, айса болзо, жакшы. Ал-санаам ла күүним ченелер учурлу».

Жок, ченелелерден ол жалтанбаган. Ол Лаураны качан да ундыбас, онын ордына өскө кижилер сүүп болбос деп, жинт жакшы билген. Жадар жерге жууктаганы сайын Янканын өзөк-буурына жаңы амадулар толгон. Бу жагы амаду онын алдындагы болгон амадуларынан чек башка болгон. Аба-жыштагы күч жүрүм ого сырагай солун керектий билдирген. Аба-жыштын ортозында оттор салынар, журт төзөлөр. Янка күчтү колдорула агаш жыгар, тазылар кездорор, агаш-таштан жайымдалган жерлерди жара сүрүп аш салар, мал өскүрөр. Жок, ол жалку кижилер эмес. Аба-жыштын ортозында күндү ак жерде бек агаштардан эдилген жаш тура көдүрүлө берет. Тураны айландыра мал-аш туратан кажаан-чеден болор. Янка терлү күч ишле ак-жарыктын алдына бойына жадар жерди жуулап алар, жок, ол иштег жалтанбай жат. Ол ат чылап иштеер, арутап алган жерди бойынын териле сугарар... Онын учу-учында көөркий Лаура түнгөй ле оныла кожо болор. Лаура кожо болгон соңунда ого ыраак ороондор до, жылу талайлар да, мак та, алтын-жөөжө дө

керек жок. Лаура ого бастыра телекейди солыыр. Ол жок болзо, бу жүрүм де, бу сандыраш та не керектү.

Янканын бу амадулары, чындап та, оны сакип турган жүрүмге жуук болгон. Ол жүк ле он жетилу! Он жети жашту кижн канайын узак куукчулду жүрет. Ол айландыра ар-бүктеннин жаражын көрүп, ончо улусла жоко сүүнип бараткан. Оны айландыра улус барын, онын ада-энези, ага-карындажы бу ла коштой баратканын сүүшке алдырткан уул жагы көрүп отурган. Онын эмеш тееркек, омок эжези Эльза бу отуры. Жок, Лаура Эльзанын эмес. Ол абрада Карл аказы бойынын сүүген кызы Сармителе жоко отуры. Олорго жакшы. Олор күнүн сайын жоко. Бу эки ырысту жүректи кем де ыраштырып болбос. Же Янка олор экуге күйүнер күүни жок. Ондый токыналу сүүш ого жарабайт. Же Эрнест аказы Янканын шыразын, онын жаан сүүжин онгодобос. Эрнесттин ал-санаазы кайда да анда — Алтын-Көлдүн жаанында. Ондо жердин алдында көп алтын бар дежет. Бот, Эрнесттин ал-санаазы шак ол алтында. Эрнестти Янка ондбой ят. Сүүш билбес, чындык ырыс билбес, ол кандый ондый кижн.

Эниргери жорыкчылар кандый да журтка жууктап келгендерин билп ийдилер. Ыраакта ыш көдүрилип, ийттердин табыжы угулат. Агаштын ортозынан Зитарларга удур кап-кара чачтарлу, кызыл-күрен чырайларлу эмеген-өбөгөн алтай улус журтуп келди. Олор жагыс атка учкажып алтыр. Уйи кийнинде кичинек ба-

ла кучактанып алган. Жорыкчылар алтайлардын тере тондорын ла элик бычкак өдүктерин соныркап көрдилер.

— Ондо кандый улус журттайт? — деп, карган Зитар журт жаар көргүзип сурады.

— Латыштар — деп, алтай эр кижн айдала, адын тапшыланып ийди.

Зитарлар жаан удабай чачыгы жаткан журтка једип келдилер. Журтты айландыра база ла карагуй аба-јыш.

* * *

Он беш јыл мынан кайра бир јажы жаан кижн боко келип, бойына жаан эмес тура тудуп алган. Бу кижн кыжыла андаган. Онон жууп алган алузын садала, уй садып алган. А јайгыда дезе ол сууны јараттай агаштар јыккан, тазылдарын кодоргон, күрекле јер каскан, маала белетеген. Күскиде јиллектер, куманак жууп, кузуктаган. Анайып, бир-эки јылга арбынду акчалу боло берген. Онон ол ат, үрен аш, јер ижине керектү тудунар-кабынар не-немелер садып алган. Онон, кичинек турачактын жаанында жаан јараш тура бүде берерде, байагы кижн коштой јаткан журттан бойына уй кижн экелип алган. Бу кижн латыш Симан Бренгулис болгон. А уйи дезе Сибирьде чыккан-өскөн кижн. Бу журт жаан, јада-тура улус оны Бренгули деп адаган. 1905 јылдын кийнинде боко база эки латыш биле көчүп келген. Олор Бренгулиле коштой журт төзөгөндөр. Онон, телекейлик жуунын јылдарында, боко ыраак күнбадыштаг көп улус ырбап келген. Жа-

ан удабай Бренгули журтта латыш билелердин тоозы төртөннөн ажа берген. Уездтин жандары ырбап келген латыштардын журтын чотко алып, журттын жаанын тудуп, ого тегерик тагма-печатъ бергендер. Бу журттын эн баштапкы жааны Симан Бренгулис болгон. Зитарлар ла Валтерлер бого көчүп келер тушта журттагы жүрүмди Симан Бренгулис башкарган.

Бренгулис эмди чек жайым киж. Ол элбек жалаңдардын ла маалалардын ээзи болгон. Симан жылдын сайын ондор тоолу чочкорол азырап туратан. Онын аттарындай жакшынак аттар эки жанындагы журттарда кемде де жок. Онын сарайларында ла алмарларында кандай жөбөжү жок деп айдар! Жагыс сөслө айтса, бай киж. Ол жалтырашкан сопокторлу, элбек атлас штанду, кызыл-чоокыр, чечектерлу чамчалу, журттын ичиле тееркеген кептү басып жүрөтен. Жагыс онын үйи онон чек башка киж болгон. Бу бир көзи кылыр, арык, өң-сүр жок үй кижини Симаннын үйи деп бүтпезин. Бренгулис киж алып турар өйдө бу журтта онду келин-кечкин жок болгон дежет. Жажы жаан Симан кайда барзын, бу чүм-чам жок кысты алган. Бу да кыстыг ого барарга жөпсингени жакшы.

1905 жылда бого ырбап келген Силлиндердин ле Весмандардын билелери база аргалу-чакту жада бергендер. Ле Бренгулистен бай киж мында жок болгон. Онын туразы журттын ортозында, эн жакшы жерде турган. Айла, Бренгулис бойы да мындагы улустын киндигиндий болгон. Журтка жа-

ны келген билеге түйгей ле Бренгулистен болуш сураарга келижетеп. Мында ого төлүзи жок кижини табарга куч. Бого көчүп келген кажы ла киж Бренгулистен болуш сурап, онын наязы болорго албаданып жат. Алтайда кыш узак ла соок. Эки-жаныс малына өлбө-эш жетпей барза, Бренгулиске барбай, кайда барарын? Журтта мындай аргачыдалду киж бары кандай жакшы. Кезик улус жаскары онон картошко сурап алгылайт. Бренгулис улуска жок деп айтпай, берип жат. Ле ол учун онын жалагында кийинде иштеерге келижер. А Бренгулиске ол до керек. Ол бу ла жокту билелерди кулданып, байып жат.

Зитарлар көчүп келер күн журтта ончо улус өлбө ижинде болгон. Онын учун журттын жааны Бренгулис олорго жер көргүзип берер өй таппаган. Учунчи күн ол городтоп жүрген. Ол жагы келген жерлештерине жүк ле төртинчи күнде тушташкан. Журттын жааны Зитарларды бойынын ээлеген жерлерине экилип, мынайда сураган:

— Меге өлбө чабыжып береригер бе?

— Биске озо баштап удурумга жадар жер белетеп алар керек — деп, карган Зитар мойношкон.

— Мен иш учун тойо азырап жадым, бойыгарга чочконын жуузын берерим — деп, Бренгулис сөстөп баштаган.

— Айтканыгарга алкыш. Ле бис бого ишке жалданарга келбегенис. Бис бойыбыска тагынан жер аларга келгенис — деп, капитан Зитар чала кезем айдала,

Бийсктең алган чаазындарын
жайа тудуу көргүсти.

— Биске мында жайым жерлер
көп деп айдышкандар.

Зитарлардын билезиндеги эр
киндиктүлөр эмди ончозы Брен-
гулистин кийининг ары барып
жаттылар. Журттын жааны онын ме-
кезине кирбеген жерлештерине
жер көргүзүп берерге жортты. А
Зитарлар дезе кече-башкүн кай-
да, кандый жер барын улустан
сурап угун алгандар. Карган ка-
питан жаан уулы Карлла кожо
журттын сол жанында эмеш ару
жер көрүп алган. Эмди оны алар-
га иженип тургандар. Же Бренгу-
лис дезе олорды чек өскө жерге
анарын, жыраала туй өзүп кал-
ган, онкок-чигкек, таштуу жер
көргүзүп берген. Бого жетире кер-
ек дезе жол до жок болгон.

— Бу жерди алатан турыгар —
деп, Бренгулис бакпас Зитарлар-
ды мындый жаман жерге экелге-
нине маказырап айткан.

— Лок. Биске бу жер жарабай
жат. Бис ол күйгөн агаштын ары
жанындагы жерди талдап алганым.
Айса болзо, слер ол жерди кан-
дый бир өскө кижиге берерге
чеберлеп турыгар ба? — деп.
Карл күлүмзиренип сураган.

Бренгулис ачынганына жүзи
кызара берген. Же Карлдын сөс-
төрине неме айтпады. Ол сөс
жоктон ары болуп жортты. Бу кан-
дый да сан башка биле болтыр.
Өскө улус чылап, мында келги-
леген ле бойынча, онын айлына
жалынып, жайнап келбегендер.
Олор керек дезе чочконунг жуузы-
на болуп, ого өлгөн дө чабыжа-
рынан мойножып ийдилер. Ан-
дый оморкок, андый бай улус
болзо, бу аба-жышка не келген

улус? Ары городто ло жадатан.

Күйгөн агаштын ары жанында
жакшы жер барын Бренгулис бил-
бей база, канайып билбейтен. Ол
Зитарларды бу жыраалу жикке
биле-тура экелген. Онотийин
экелген. Олор бу жердин агаш-
тажын арутап турганча бир кан-
ча жыл өдөр. Мынча кире ойгө
курсак деп неме түнгей ле керек.
Шак ол тушта бу ла жедеен уул-
дар онын өлгөнн эдишпей кай-
да барар? А күйгөн агаштын
ары жанындагы жерди алган со-
нгында мындый су-кадык, бөкө
эрлер жагыс ла жылга оны ару-
тап алар.

Журттын жааныла, мындагы эг
арга-чыдалду кижиле өөркөжө-
төнн жаман керек деп, карган
Зитар жакшы билип турган. Же
карганак бойыннн капитан бол-
гонун эске алынган. Ак-жарыкта
көп ороондор көргөн капитанга
бу бичик билбес Бренгулис не
ол? Же мындый ла немениг ал-
дына капитан Зитар бажын эн-
чейтпес.

Учу-учында Бренгулис Зитар-
лардын талдап алган жерине
бойыннн жобин берген. Зитарлар
ол ло күн байагы жерге көчүп,
удурумга жадар жер тура эдип ба-
штагандар. Ол ло энирде бу жа-
ларда башталкы агаштар жыгыл-
ган. Киреениг ле малталардын
табыжы карануй киргенче ток-
тобогон. Эртеңгизинде карган
капитан уулдарын сары танла
ойгоскон. Иш ойто ло кайнай
берген.

Бу ыраак Алтайга ырбап кел-
гендердин көп сабазы жер тура-
ларда жаткандар. Кезик арга-чы-
далдары уйан билелерде керек
дезе жер тура да жок болгон. Ан-

дый билелер жапаш аайлу немерде жаткандар. Мындагы улустыг жүрүми сыранай озогыда куй-таштарда журтаган жебрен улустыг жүрүмине түней болгон. Эмеш ле жут-жулакай болзо, жер туранын ичине суу кирип, балкаш чейиле берер. Мында жаткан улустыг кийиминен, эди-канынан чыкту жердин жыды ла ыш айрылбайтан. Жер тураларда жаткан улус бойларынын бүдүш-бадыштарынан уйалгылайтан. Онын учун олордын жаткан жерине солун киж и келетсе, олор агаш аразына жажынгылайтан.

Зитарлар ла Валтерлердин билелери жер тураларын коштой туттылар. Олордын айылдаштары база жуукта жангы көчүп келген, жокту латыштар.

Карган капитаннын уулдары жер тура тударга сүрекей терен, жаан оро каскандар. Оног орого кирер текпиштер жазап, ороны айландыра бек тоормоштор тургузып, үстине жердег жабынты жазап ийдилер. Чүми жок тура белен. Жааштын суузы кирбезин деп, жер тураны айландыра ырып койдылар. Жер туранын ичине чуркалар тургузып, уйуктайтан орын аайлу жаалдар эттилер. Тал-ортозында жаан чой печке. Жерге агаштын будактарын жайып койдылар. Мындыг турада кей жаантайын чыкту ла жер жытту. Мында жаткан улустыг кийими, тудунган-кабынган не-немелери кондыра ла бооктып калгылайт. Кичинек көзнөктөг күннин чокторы ас кирет. А жут-жулакай күндерде жер туранын ичинде чек карангуй. Бренгули журтта кезик улус мындыг тураларда экинчи-үчинчи жыл журтагылайт.

Зитарлар бүдүн-жарым неде-лениг туркунына эки жер тура туттылар. Эмеш кичинек жер турада Сармите ле онын энези жадар. Карган капитан аттарынын бирүзин бир уйга ла эки чочко-чокко солып алды. Эрнест ле Карл эзенде тудатан туранын агажып белетеп турдылар. Аркан улус өлөг этти. Бу ок бйдө Зитарлар эн төс ишти — жер арутаарын баштадылар. Эр улус колдоруна малта-кирее алып, агаштардын тазылдарын ла жырааларды кодордылар. Уй улус жерди жыраалардан, таштардан жайладып турдылар. Жаан билениг эрчимдү ижинин шылтузында аруталган жер там ла элбеп турды. Картошко салатан жер белен жатты. Сула ла тараан үрендейтен жалаг база жартала берди. Оног өлөг чабатан жер арутап алар керек. Бир катап амыраар күнде Зитарлардын иштеп турган жерине Бренгулис келип жүрген. Ле ол мында узак болбогон. Зитарлар амыраар күнде ле иштеп тургандар. Абыл, күрек туткан улус баш көдүрбей иштеп жаткан. Айландыра дезе будактар, жыраалар күйет. «Лок, Зитарлардын бир-бирүзин өлөг ижине сурап алар деп санаа калас эмитир. Олор женбегенче, токтобос улус. Агаш-жырааны үзе өртөп, бу жерге аш салбаганча олор токынабас» деп, Бренгулис кайра барадала сананды.

Чөлдө аш жуунадары башталарда, капитан Зитар эки уулы ла кожо улуска аш согужарга барган. Анайып, олор кыш туркунына жийтен ашты иштеп алгандар. А Янка дезе эже-сыйын-

дарыла кожо јерлик куманак јуугандар. Јииттер јаан таарларды мойындарына илип алып, агаш-јырааларды айланып, куманак јуудылар. Куманакты марган Зитар јазаган таскактын ичинде јазап кургадып јадылар. Мындагы улус куманактан өскө база јүзүн-јүүр јилектер јууп кургаткылайтан. Онон аба-јыштын бу байлыгын городко апарып, керектү аш-курсакка солып туратандар. Бренгулиске чочконин бир-эки болчок јуузына иштегенче, куманак, јилектер јууза торт болор. Је бу да ишти јенгил деп айтпазын: тегенекке, јыраага колдоры торт ло барбайа тижип калар. Онон томонок деп неме кайда. Ол көрмөс эниргери јүзинди торт ло шыбалап ийер, кезикте тынарга да күч, кулактарына, тумчугына кирер. Түрген ле ышту јер турага кирер күүнниг келер. Је карган Зитар балдарын «керек» деп сөсти үзери јакулта јогынан бүдүрерге үредип койгон. Онон Бренгулистин јалчызы болгончо, јүс катап томонок јизин, јүс катап тегенек кадазын. Јок, Зитарлар Бренгулиске качан да бакпас. Олор — омок улус.

Јай ла күс түрген өдө берди. Иштеп турган кижии өй өткөнин билбес ине. Је баштапкы соокторло кожо иш астай берди. Абылды, күректи јаска јетире туура саларга келишкен. Тураныг агаштары белеи, база јасты сакып јат. Кыш келгениле коштой Бренгули јуртта јүзүн-јүүр јуундар болоры көптөй берген. Ол јуундарда Зитарлардан јангыс ла карган капитан туружатан. Онон уулдары дезе јуртта каа-

јаа ла көрүнгилейтен. Олор керек дезе бойларыныг јуук айылдаштарыла да јазап танышпагандар. Зитарлардын мындый кылык-јагын канайып јартаар? Је мында олордын кажызында ла бойыныг шылтагы бар болгон. Темдектезе, Карл Бренгулистин көзине көп туштабас деп шүүнген. Бренгулис Колчактын јангы эрчимдү јөмөп турганы кемнен де јажыт эмес болгон. А Карл дезе Барнаулда совет милицияныг жаандарыныг бирузи. Јок, истедип турган кижиге агаш аразынан чыкпаза ла торт.

Јанканыг ал-санаазы бу јерден, бу улустан ыраак. Онон санаазы ла јүреги — Казанду кырда.

А Эрнест? Онон јүрегин сүүштинг олјозы туйуктагалак ине. Анайдарда, бу уул јуртка, улуска не барбайт? Эрнестте Туулу Алтайдын картазы бар. Ол кажы ла бош өйдө ол картаны чыгарып, ширтейт. Онон көстөри алтын бар деп темдектелген јерде — Алтын-Көлдин јарадында Эрнест бойыныг бу јажытту амадузы керегинде кемге де айтпайган. Јангыс ла бир катап, билбей калала, эмеш айда салган. Ол керек андап јүреле болгон. Карл, Эрнест ле Јанка јангыс мылтыкту андап баргандар. Ол күн олор сурекей бийик кырдын бажына чыккандар. Мынан, бийик кырдын бажынан, Зитарлар Туулу Алтайдын көксимек кырларын ајыктап, кайкажып калган, сөс јоктон узак тургандар.

— Туку ол кырды көрдигер бе? — деп, Јанка сүүнгенин јажырбай сураган. — Је ол туру ине Көгкөрип койгон эки казан ошкош кыр — Казанду!

— Казанду? — Карл кичинекарындажынын көдүрнүгүлү сөс-төринин учурын ондобой, күүн-күч жок сураган. — Казанду болзо, Казанду ла. Оңдо не солун бар?

— Бис ондо Ниедрлардын турлузында конгоныс — деп, Янка жүзи кызарып айткан.

— Ого жетире канча беристе? — деп, Эрнест сурады.

— Бир тогузон беристе болор болбой, — Янка каруу берди.

— А туку ол кырга жетире канча беристе, билбезин бе? — Эрнест, көстөрн жалтырап, сураган.

Эрнесттин көргүскөн жеринде баштарында ак мөңкүлөрлү бийик кырлар көрүнөт. Ол кырларга жетире канча беристе, айдарга күч болгон.

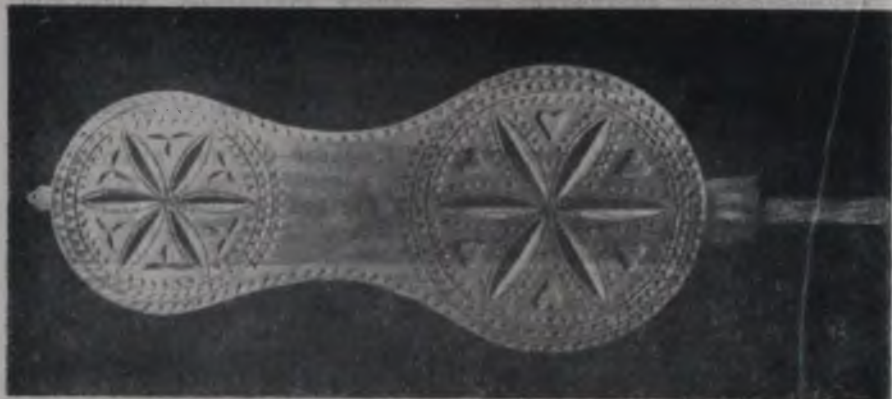
— Тамылга деп кыр ол туру — Эрнест араайынан, тынар-тын-бастан айткан. — Кайран Тамылга! Онын эдегинде көп суучактар бар. Олордын бастыразынын түбинде — алтын, көп алтын!

Кырдын бажына амырап ала-ла, карындаштар жер туразы жар бурылып ийдилер. Онын кийинде бу кырга Янка ла Эрнест кажызы ла тангынан башка көп катап чыгып жүргөн. Эрнест бо-го келип, Алтын-Көлдү жакалай турган ыраак кырларды ширтеген. А Янканын мынан көргөни — жаңыс ла Казанду. Казандуда ак-жарыкта эн жараш кыс жүртайт. Янканын жийт жүрегинин ээзи — Лаура ол кырдын эдегинде жүртайт.

ИМАНТ АУЗИНЬ

ОРНЫККАН ЯС

Бийик жабынчыда, чичке чырбаалда
Баарчыктар үнгүр эдижет жаскыда.
А уйларда шулмус жаш бозулар,
А жалаңда десе ан-куштар.
Ак чечектер ыраакта кажайат,
Трактор жердин кыртыжын агтарат.
Удабас жажыл кылгалар чыгар,
Учында алтынды мажактар жайканар.
Бу кеендиктин эмди учы кайда,
Бууныккан жайымнын кемжүзи кайда?—
Төбөзине жетире сууга чөнгөн
Төңөштөн төбдий обоого чөйилген.
Майдын чечегинен карангуй аркага
Менин эзендү колым жетсин.
Жийттин каткызынан жаш балага
Жаркынду күүзи улалып барзын.
Жерге жүрегинди салардан озо
Жеримнин кеенни бадырган болзом.
Күнчыгыштан бадышка жетире тала
Күүнинди кычырат эмди катап ла...

Латыш калыктын кееркемели

Тудунган-кабынганы

АЛТАЙДЫН ТЕЛКЕМДЕРИНДЕ

(Очерк)

« Бу күндөрдө кижинин бажы айланар сан башка жүрүм башталды. Мындый жүрүм керегинде ол школдо үренип турар туштан ала сананган, амадаган. Чын, мында пальмалар өспөй жат. Мында кизи кайкагадый солун өзүндө база жок. Же мында кырлар бар, Сибирьдин улу суулары бар. Ол суулар Памирдин сүмөрлөрүнөң ле ыраак Монголиядан башталат. Оноң ары барзан — Амур. Шак ондо барларлу эң жерлер ле кизи кайкаар өскө дө немелер туштиар Кандый да болзо, мындый жерге атанганым жакшы».

Вилис Лацистин «Зитарлардын билези» деп романында Сибирь жаар ырбаң бараткандардын бирүзи Янка Зитар Барнаулга жетпей жүрүп, шак анайда сананып отурган. Бу романиң мен ада-оббөкөзи көрбөгөн жерге келген латыш уулдын жүрүми, салымы, баштапкы сүүжи ле амадузы керегинде бойының өйинде сүрекей соңыркап кычыргам. Мере романың аңчада ла «Сибирь» деп бөлүгү сүрекей жараган. Ол бөлүктө бичиничи ар-бүткөн ле улустың колбулары керегинде сүрекей сүрлү айткан. Бу бичикти кычырган соңында мен Сибирь, ыраак Алтай керегинде жаантайын жылу сананып жүрөтөм. Оның учун Алтайга жорыктап барып келери керегинде айттыру эдилерде, сүрекей сүүндим. Бастыра иштерди, бастыра керектерди туура салып, жол-жорыкка атанар деп шүүдим. Керек десе Латвиянын курортту жайынан да

мойножып ийдим. Атанар керек.

Мен, канча жылдарга улай техникага, фабрикаларга ла заводторго тепсенип калган Европаның кижизи, Алтайдың бийик кырларын ла чанкыр теңеризин көрөргө энчикпей тургам. Менин санаамнан үрkitпеген андарлу, жүзүн-жүүр эм өлгөдөрлү Алтай айрылбай барды. Мен бойымның озодон берп нажыларым, Туулу Алтайдың поэттери Паслей Самык ла Броштой Бедуровтын төрөл кырлары керегинде жылу куучындарын такып-такып эске алындым.

Жол-жорыкка баратан улустың тоозына одустан ажыра бичиничи кирди. Бис озо баштап Москвада, Бичиничилер бирлигинде, оноң самолетто таныштыбыс.

Атанарга белетенип ийдибис. Жол-жорыкка бараткан бичиничилер бой-бойыла таныжып, керек-жарагын угужып турдылар.

— Жакшылыкту таң ла, кандый кондыгар!? — деп, түрколог Радий Фин чокым латыштап сурайт.

— Ригада не солун бар? — деп, Барнаулдыг бичиничизи Лев Квин база латыш тилле куучындайт.

— Имант Знедонис нени кылдынып туру?

— Лагановский кандый жүрү?

— Петерс солун нени бичийт?

— А Паулс, слердин күлүк?..

Барнаулдың аэропорты Чечектер, чечектер, уткуулду жылу сөстөр. Аэропорттон город жаар атанарга кем де мендебейт. Ургун жааш. Мындагы улус узак сакы-

ган. Ол жааш бүгүн бисле кожо келди. Бисти чечектерлү уткыган кыстар өдүктөрүн уштый таштап, жааштын жылу суузын жылагаш буттарыла чачылтып, каткырыжып турдылар. Жай туркунына баштапкы жааш!

Алтай крайда сырангай аш, өлөн өзөр өйдө улай ла күйгектер турары торт жанжыккан. Айкүнниг айалгазы кубулганынан бери он жылга жууктай берди. Онын учун Алтайдын совхозторыныг жалаңдарында жааш «жаадырар» жазалдар түни-түжи иштегилейт. Монголияла коштой жаткан Көш-Агаш аймакта эмдиге жетире жааш көргөлөк балдар да бар дежет.

Совет литератураныг Алтайдагы эн баштапкы күндери он жыл мынан озо башталган. Быжыл совет литератураныг күндери база, он жыл мынан озо чылап ок, театрда көдүрингилү айалгада ачылды. Онон спорттын Барнаулдагы Оргбозиниң эжик жанында бичиктердин көрүзи өткүрилди.

Бичиктер! Эмдиги өйдө жүрүмин бичикле колбобогон кижини табарга, байла, күч. Бичик — ол кижиниң сүүнчизи ле иженчизи, најызы ла болушчызы, «канады» ла үредүчизи.

Калганчы жылдарда кезик улус бичикти айлынын ичин жарандырага, көрүш-таныштарына мактанарга жуур боло бергенин бис билерис. Бичик баалу жбөжө ошкош суруда боло берди деп калыражып жадыбс. Же эмди ол ло Алтайда бичик садып алып жаткан кижиден: «Слер мыны жбөжө эдигерге бе, эмезе кычырарга ба?» — деп сурап көригер. Ол

сеге удур а онойдо көрөр, база сураар күүнинг келбес. Алтайдын чөлдөриндеги механизаторлорго, тайга-таштардагы малчыларга да анчыларга бичик курсак та, суузын да бодолду билдрер. Же жагыс ла байын көргүскен жбөжө эмес... Бичик Алтайдын улузына бүгүни күнниң эрчимдү тебүзин жарт сезип, келер өйди айтаткыштап көрөргө болужып жат.

Совет литератураныг күндери не учурлаган жарымкада ла кийинде Эн-Учук журтта Шукшинниг кычырыштарында бичик садып алып турган улусты мен көп көрдим. Мында жакшы бичик колдон колго улалып барат. Мында көп кычырып жадылар. Купринниг, Голверстниг, ол эмезе Евтушенконын бичиктерин тудунган улус слерге парктарда, скверлерде, оромдордо ло автобуста туштаар.

Василий Шукшинге бойынын баштапкы бичигин кепке басып чыгарарга күчке келишкени текши жарлу. Анчада ла Алтайдагы издательстводо кепке базылатаны сүрекей күч болгон... Эмди дезе Барнаулда Шукшинниг бичиктерни жыл сайын 100 мун тиражла чыгарып жадылар. Же аттучуулу жерлежиниң бичигин садып аларга турган улус эмди де көп. Шукшин калыкка жуук, оны кычараачылар жакшы ондоп жадылар. Ол керегинде Шолохов мынайда бичиген эди: «Ол бу ла тегин, чүм-чам жок керек керегинде, анайда ок бийик сөстөр жогунан, кычыраачыга бүдүмчилү ле жуук айткан».

Алтай. Онын жалаңдары, аба-жыжы, ар-бүткени, улузынын кылык-жаны ла салымы ады жарлу

бичиичилер Новиков-Прибойдын, Вячеслав Шишковтын, Елизар Мальцевтин, Сергей Залыгинниги жүрүмүниң ле чүмдемелиниги башталарында турган. Вилис Лацис бойының литературадагы жолын база Алтайда журналисттиги ижинен баштаган.

Роберт Рождественский база Алтайда чыккан-өскөн кижиге. Ол бу жол-жорыкка атанары жанынан баштапкай эткен, ого белетенирин башкарган. Же оорудан улам ол бисле кожо атанып болбоды.

Бистиң делегацияны СССР-динги Бичиичилер бирлигиниң башкартузының качызы Олег Шестинский башкарат. Делегацияга орооныстың бастыра республикаларының бичиичилери кирдилер. Бис төрт-беш кижидеги бир канча бөлүктөргө бөлинип, крайдык журттарында ла колхозтарында, фабрикаларында ла турлуларында көп тоолу ишмекчи улуска жолуктыбыс.

Алтай керегинде санааны мен озо ло баштап Туулу Алтайдан баштайтан болгом. Мен Туулу Алтайды Имант Зиедонистин «Поэттин дневниги» деп бичигинде айдылганынча ла бодоп тургам: «Айулар, андар, мал күдүгөн алтайлар, таң атту аңчылар — ойдин, техниканың каршузы жетпеген ап-ару телекей».

Је эн ле кайкамчылузы ла ачымчылузы — Туулу Алтай жар атанган бөлүккө мен кирбегеним. Канайдар, бис чангыр кырлар жаар атанган нөкөрлөбриске күйүнип артып калдыбыс. Күйүниш ле санааркаш узак болбоды. Бисти база бир солун туштажулар ла солун јерлер сакып јат. Туулу Алтайда 200 мунга жуук

кижи журтап турган болзо, Алтайдын чөл јерлеринде улустың тоозы он эки катапка көп. Анайдарда, туштажулар да көп болор. А бичиичи кижиге улусла тушташканынан, олардын акту жүрегинен айткан сөстөринен артык не керек.

«Сибирьдин јолдоры эптү ле телкем, онын чөлдөри ле агажы учы-куйузы јок...» Бу Вилис Лацистин Алтайдын чөлдөри керегинде чүмдеген кожонунан алган сөстөр. Онон ары ол мынайда бичиген: «Јурттан јуртка јетире јарым күн керек... Мындагы телкемге, мындагы тымыкка кижиниң бажы айланып, жүреги јаан сүүнчиге ле ырыска алдыртар. Мында керек дезе теңери де сүрекей бийик немедий билдирер».

Чөл. Кайдаар ла көрзөң, көс јетпес түс јаландарда аштын сары мажактары јайканыжат. Аштын ортозында койу бүрлү ағаштар турат. Олор ашты чөлдиги салкындарынан корулап јадылар.

Мындый көс јетпес јаландарды сугарарга күч. Јааш, јақшы јааш керек. Је Алтайдын чөлдөринде качашкан немедий јылдын сайын күйгектер болот. Бу јанынан жүзүн-јүүр институттар Алтайдын аш өскүрөөчилерине бойларының билдирлү болушын јетирер керек деп сананып калдым.

Азыйда ичкери Россиядан, Украинадан бого ырбап келген улус Алтайды незин јақшызынган? Ол улус озо ло баштап мындагы телкем јерлерге тартылган. Бу телкем чөлдөрдө олар түни-түжи иштеп, бу јерди бойлары-

нын төрөли эдиң жазагандар. Кижиниң колы тийбеген жер оны жазаган ла жарандырган улусты одор алдында качан да көрбөгөн байлыкка — ашла сыйлаган. Мында жылына үч жүске шыдар күн каан-айас болот. Жаңыс ла иштен, жер сени куру арттырбас. Жууны баштапкы жылдарында Украинанын колхозчылары бого укту малдарын айдап келгендер. Олордын көп сабазы Алтайда жажын-чакка арткандар. Бичинчи Василий Шукшиниң угы-төзи озодон Алтайга Россиядан келген крестьяндардаг таркаган. Ол мынайда бичиген: «Мен күйүнчек кижи эмезим, же бойымнын таадаларыма жажыды жоктон күйүнем. Олордын иштенкейн, айдары жок ийде-күчи мени кайкады ла сүүндирип жат. Олор бойларына ла бисе мындый сан башка кайкамчылу төрөл төзөгөн учун олордын керезине учурлай жерге жетире бажырап күүним келет».

Онон ары барып жадыбыс. Айландыра база ла аш, тараан өскөн жалаңдар жайканыжат.

...Бу ла жол-жорыкта меге улуска бойымнын үлгерлеримле коштой, латыш калыктын кожондорун кычырап шүүлте келген. Кийинде мен латыш калыктын кожондорун Тальменкада, Заринскте, Новоалтайскта ла Залесоводо кычырып, улус олорды јилбиркеп укканын көргөм. Онын учун кезик литераторлордын калыктын кожондорун жазап көчүрбегенче, фольклористтер жартамал бербегенче улус огдобос деген шүүлтелерин мен чек жаратпай жадым.

Григоре Виеру Алтайда болор-

до, мынайда айткан: «Мындагы улустың кылык-жаңы, ал-санаазы — чөлдиг јалаңдары ошкош телкем, ачык-жарык ла жажыды јск. Мында кижиниң эткен ижи, кылык-жаңы алаканда неме ошкош — иле, јарт». Алтайдыг элбек чөлдөрин көрүп, мен Ригада кинойнун Байзыгында Латвиянын оок ортолыктарынын бирүзи керегинде көргөн документ кептү фильмди эске алындым. Ташту ортолыктын улузы јаткан айлы-јуртынын јанына нек-сак өскүрип аларга талайдын суузы экелген јерди туку брө үзүги јоктон тажыгылап јат. Ортолыктын улузына кажы ла тутам јер баалу. Ол јерде — јүрүм. Андый фильминин кийинде, сымсылыжып јаткан городтон келген кижи Алтайдын телкемин кайкап, озо баштап торт ло алаатый берер. Мында Алтайда јер јеткилинче, карын, иштеер улус једишпей јат. Мынча кирелү телкемдерди улуска тузалу эдерге көп колдор керек. Онын учун көп тоолу колхозтордо черүге барган уулдар иште чотолып, ологро ишјал төлөлип јат.

Бистин јолыс онон ары улат. Чөл бир эместен божоп, суйук јырааларлу, ондо-мында кайын агаштарлу јерлер башталды. Там нчкерлеген сайын агаш-јыраа там ла койылып, караңуйлап турды.

Тайга башталды. «Мында мылтык јок јорыктаарга јалтанчылу» — деп, бисле кожо бараткан кижи куучындады.

— Откөн јайда бу ла јерлерде айу мындый ок машинага келип табарган. Карын, машинанын брезенти бек учун јеткер болбогон.

Оног ары айулар керегинде жүзүн-жүүр куучындар башталды. Ол куучындардын көп сабазы коқыр болгонун мен жакшы бил-лип отурдым.

Аба-жыштын кидим өзөгү. Машина токтой берди. Айландыра өзүмдерди көрүп, кижинин бажы айланар. Мында кандый жинлектер жок деп айдар! Олордун кезигин мен билерим, же көп сабазын билбезким.

Бис эски пасекада конор деп шүүштибис. Андый пасека керегинде Вилис Лацис мынайда берчиген: «Мында адаручылар — ончозы карган таадактар. Андый улус карыыр жажы једип, улус жок, ыг-шыг јер јакшызынгылайт. Пасека андый каргандардын сүүген јери. Мында олор жүрүминин күзин ар-бүткенле жуук колбулу өткүрүп јадылар. Карган адаручы пасеказына эрте јаскыда атанып јат. Оног орой күске јетире деремнеге түшпес. Ологорго курсакты недедеде бир катап деремнедег экелип бергилейт. Ол ло, ологорго өскө не де керек јок. Каргандар мында адарулардын јангы уйаларын јазап, өскө дө иштер эдип, бойлорынын адаруларыла кожо аба-жыштын карангуй койнында јангыскан артып јадылар. Анайып, јай өдөт, јыл өдөт. Карган кижинин үүле-коного келет. Эмди карган адаручынын ордына база јажы јаанай берген эр кижі келер...».

Је бистин токтогон пасекада адарулар да јок, адаручы да јок. Бу эки пасека. Эски турачактын јанындагы мөштөрдүн ортозына кирдим.

Күшкаштар улусты көрүп, табыштарын токтодып ийген. Ай-

ландыра кандый да тымык-тымык да карангуй Јоон мөштөр — Алтайдын эрјинези көлөткөлөри јок энчейишкен тургулайт. Эмди ле кем-кем мында тыг үнденген ол эмезе кожондогон болзо, аба-жыштын бу јаражына да кесндигине чек јарабас эди.

Јер-планетада мындый јерлер көп артты не? Бу јерге качан бир күчтү техникалу кижі келген соңында бу тымыктан, кушкаштардын үнинен, кижинин күркөксине бадышпас ару кейден — ончо бу јараштаг не арткай не? Кижі бого ондор јылдарга келбесе, же жүстер јылдардаг келери јарт. Ајса болзо, ого јетире кижі ар-бүткенди чеберлеерине ле корыырына үренип алар. Ого иженер туру.

Јол-јорыктын калганчы күнинде мен Ленинградтын поэди Сергей Давыдовло кожо Шабалинге јетире барып келер машина таап алдибис. Сергейдин чыккан-өскөн јери — Шабалин јурт. Ондо ан өскүрер јаан совхоз бар. Бис бир де алангыш јогынан атанып ийдибис.

Једип келдибис. Је Сергейдин төрөбөндөри айлында јок болуптыр. Ол тушта бистин јангы таныжыс, машинанын шоферы бисти јурттаг јети километр ыраагында төрөбөндөринин айлына барып келерге кычырды.

Бис коју агаштарлу јаан кырдын эдегиндеги турага једип келдибис. Айылдын ээзи улус келгенине сүүнип, мылчага от салып, күндүлеерге белетене берди.

Мен мылчадан чыгып келеле, бийик кырдын ары јанына јажынып бараткан күнди көрүп, кыймык јок тура бердим.

— Рерих, сырагай ла Рерихтин журугу! — деп, Сергей меге коштой базып келеле, айтты. Ол бу «журукты», байла, көп катап көргөн. Же эмди де онон көс албайт. Ол төрөл жеринде он беш жыл болбогон. Эки-үч минуттан күн чырды ажа берди. Жүзүн-жүүр чокторлу журук жоголып калды.

Шабалиннен ойто кайра орой түндө атандыбыс. Бистин машина куру жолло түргөн учуртып келетти. Шофер машиназын токтодоп, одын өчүрүп, биске араай айтты: «Түндү тындайлы». Машинадан чыгып, шоркырап жаткан кара суучактан бир-эки уурт суу ичип, бир эмеш тыңдаланып турдыбыс. Меге бийиктен соккон салкыннын табыжынан ла төмөн капчала Кадын суунын күчтү күүлежинең өскө неме угулбады.

Улустың кылык-жаңы чыккан өскөн жеринин ар-бүткенинен база жаан камаанду деп, жолду айдыжып жадылар. Алтайда (база оның ар-бүткени ошкош) ачык-жарык кылык-жаңду, телкем көрүм-шүүлтөлү, иштеңкей ле жалтанбас, керсү ле жалакай калык журтайт. Шак андый кылык-жаңду улустың бирүзи бичичи Василий Шукшин болгон деп айдар күүним бар. Шукшиннин Эн-Учук журтта жылдың сайын өткүрилип турган кычырыштары бу бичичинин тоомжызы текши ороон ичинде там ла бийиктеп турганын керелейт. Бу кычырыштар Пикет кырда жаан байрамдый өдөт.

Пикет кырдың эдегинде бичичининг энезинин туразында эмдн музей. Бу тураны Василий Шук-

шин энезине бойының баштапкы бичиги учун алган акказыла сандып берген. Энези жүрүмнинг калганчы жылдарын мында өткүргөн. Ол энези керегинде мында куучындайтан: «Уй кижининг иштеңкейин, чыдамалын мен энемең көргөм. Ол жажын-чакка иштеңген, иштеңген, же оның оозынан мен бир де комыдал укпагам...»

Кадын ичиле соок салкын согул, жаан удабай жыду жааш табырай берди. Пикет кырга жуулган жүстер, мундар тоолу улуста бир де шакпырт, бир де кыймык жок...

Трибунага чыккапдар Шукшин-ле тушташканы, куучындашканы, иштегени керегинде эске алыңылайт. Шукшинге, оның төрөл жери Алтайга учурлалган үлгерлер кычырылат.

Онон Эн-Учукта Културааның байзыгында бичичининг эн баштапкы куучындары айыныча согулган «Жаш тужының байрамы» деп кинофильм көргүзилет. Залда дезе киноны тургускан режиссер, журттың бастыра улусы Бу кинодогы рольдорды олоор бойлоры ойногондор.

Киноның мындый бир үзүгү мениң санаамнан качан да, байла, чыкпас болор. Бу үзүк ол ло кычырыштар өткүрилип турган Пикет кырда согулган... Жуу. Журттың карган-тижендери эн артык жинттерди, эн артык эрлерди жууга үйдежип жадылар. Бу үйдежүни көрзө, кижининг эдиканының соогы жайылар. Мында жуудан жанган фронтовиктер адалары болуп, кыстар дезе энелери болуп ойноп жадылар. Улус адаларынын, оббкөлөрининг өткөн

жолун, шыразын ла сакылтазын
база катап эске алынгылайт.

Алтайда жуу-чак болбогон до
болзо, же онын от-жалбыжы мын-
да да бойынын изин арттырган.
Мында кажы ла журтта ыраак
Күнбадыштын, ол тоодо Латвия-
нын жалаңдарында жең жастанып
жыгылган жерлештерине учурла-
ган кереестер бар. Ол кереестер
журттардын агару жерлери болуп
калган. Мен кийинде Беларус-
сияда Хатынь журттын фашисттер-
ге тирүге өртөткөндөрине учур-
лалган кереесте болгом. Бу ке-
реести Алтайда журтаган немец

Иоганнес Зоммер кирпичтердег
акту бойынын колдорула эткен.

Эмди бисти Туулу Алтай са-
кыйт. Мен ол керегинде кычыр-
ганымды ла укканымды кезек
өйгө ундып, оны бойымнын көс-
төримле көрүп, онын тууларыла
базып, таныжар күүним бар. Озо-
гы нажыларым, алтай поэттер
Бронтой Бедюров, Паслей Самык,
Борис Укачинле кожо олордын
чыккан-өскөн жерлеринде болор,
атту-чуулу алтай кайчы Алексей
Калкиннинг кайын угар жаан ама-
ду бар.

Же ол келер өйдин амадузы.

ЭРТЕГИ ЛЕ ЭМДИГИ

Е. МАТОЧКИН.

кееркемел шигдеечи (Новосибирск, Академгородок)

КУИЛУДА ТАБЫЛГАН ПЕТРОГЛИФТЕР (Сибирьдин жебрен кереестери)

1985 жылдыг жайы Туулу Алтайдын жебрен чүмделгизин шигжүчилерге сакыбас жанынаг эки жаан табынты эжелди. Баштапкызы Караголло жебренде жууган сөөкти касканыла колбулу. Оны Новосибирсктин археологы В. Д. Кубарев өткүрген. Ташла сөөкти жапкан какпакта будукла жураган, таш жазалла ойып кееркеткен көп журуктар көрүнгөн. Олор төрт мун жыл мынаг озо эдилгени жарталган! Туулу Алтайдын культуразынын түүки-историязынын жагы, жаркындыг страниказы, оны ачкан автордын айтканыла, «Сибирьдин камдарынын сыраган жебрентик журук-бичиктери» табылган. Бу кереестердин жаан учурлузы онын журуктары сүрекей чүмдү, шүүлтелери терег болгонунда, андый журуктарды Сибирьдин өскө жерлернег таппазыгар эмесе табылза да, калай оок-теек журуктарга учураарыгар.

Ле эн бийик узыла, утка-кееркемел жанынаг толо ло учына жетире бичилгениле, байла, Куйлудагы куй таштардан табылган журуктар аңыланат дезе, жастыра болбос деп бодойдым. Бу табынтынын эн ле баалу дегени — ол журуктарды жагыс ла тапканында эмес, олор кееркемел жанынаг сүрекей ус, бийик кеминде эдилгени.

Табынтылар керегинде элден озо 1947 жылда П. П. Хорошихтин жартамад статьязында айдылган. Мында ок В. И. Шемелевтын 1930 жылдагы эки иллюстрация-журамалы салынган. Ол журамалдарда бир де солун неме жок, бойы бойына түп-түгөй болгон учун олорды өскө до андый петроглифтерге аланзу жок кожорго жарагадый. Шак оног улам, айса болзо, специалисттер Куйлудагы кайа таштардагы журук-бичимелдерге тыг ажару этпеген болордон маат жоок.

Одус жыл өткөн соңында «Вокруг света» журналда жарлу индолог Л. В. Шапошникова бичиген наука учурлу жилбилү «Кара жүректин сүнселери» деп научно-популярный очерк жарлалган. Автор бойынын ижинде петроглифтерди шигжүлөсера маду тургуспаган; ол төс ажарузын Туулу Алтайдын культуразынын кереестерин Н. К. Рерихтин жайаан ижиле колбоорго, онын 1926 жылдагы жорыгынын жолдорун орныктырарга ууландырган. Н. К. Рерих куй таштагы журуктарды көрөр аргалу болгон, ого тайанып, бойынын журуктарын жураган болордон айабас деп, Л. В. Шапошникова шүүлте эткен.

Эмди «Рерихтин жол-жорыгы» элбеде жарлу болуп, бу жолло жайдын айларынын кажы ла күүннде туристтер өткүлейт, инструкторлор олор-

го петроглифтерлү кайаны көргүскилейт. Ол жанынаг 1985 жылда чыккан баштапкы номерлү «Турист» деп журналда жетирү кепке базылган. Жетирүниг авторы В. Романов эл-калыкка баштанып, «Шингдеер ле корулаар» деп жаркынду бажалыкту кычыру статьязын жарлаган. Орб айдылган чындаган сүрекей жаан учурлу керектер бүгүниг айалганы жарт көргүзет, ол керегинде төмөниг куучында болор.

Коштой жаткан Түгүр ле Кужурлу журттарда эл-жон жуугында кайаларда журуктар бар деп жакшы билер. Жакы жаан өрөкөндөр бу жерлерди азийдаг бери байлап туратан. Бого кара санаалу улус келбес, ооктобыр ла тенекут кылыктар эпнес деп бодолотон. Јинт алтайлар десе мындый байлашту тескери ондоп алгандар. Олор куй ташты курчаган кайаларга журуктар журап, ады-жолдорын бичи баштагандар. Коштой өткөн туристтер база «кереес» бичимелдерин арттырар боло берген. «Је анда нениг жамапы бар, балдардын баштагы эмей» дешкилейтен. Је бир катап мен куйдын ичинде јебрен чакта бичилген петроглипти көрбө, кайкаганымды не деп айдарар! Айла мен мыны ол тарыйын көрбөгөм дө. Озо баштап эн ле билдирлүзи көрүнген, онын кийинде экинчи, үчинчи катап келеримде, јебрен журукчылардын иштери јүрегиме жангы томылды. Је андый да болзо, журалган, бичилген не-несмелер үзе јарталган деп, алаңзу јок айдар арга эмди де јок. Андый кезем шүүлтени айдып болбозы јарт. Нениг учун десе, өткөн муңгылдыктардын туркунына кайа таштар бойлоры да өскөргөн: таштар жарылып-јемтийип, кезиги оодылып-сайалып, андагы журуктардын көп сабазы јоголып, оок-теек оодыктар артып калган. Эмди, качан муңдар жылдар өткөн соңгында, жарык-чийиктер канайда өткөн, автор бойынын журуктарында тузаланган ба, јок по деп айдарга да күч. Бого үзеери азийги јурамалдардын үстине жуукта жангы эткен бичимелдер, журуктар салынган. Андый учуралдар элбеде јарлу. Јурукта, бичимелде не көргүзилгенин билип аларга меге алтай улус — малчылар ла көп катап өткөн анчылар болужып туратандар. Кандый бир сурак алаңзулу болгондо, алтайлардын сөзи быжу — бу жерлерде андарды олордон артык кем билетен эди. Анчада ла јилбилүзи — улустын, ар-бүткениниг чүм-чамду колбуларын көргүскени.

Је сурактар, јарталбаган керектер эмди де көн. Петроглифтерди наука жанынаг толо јартап көргүзери — келер өйдиг кереги.

Мениг мында айдарга турганым мындый. Кужурлу суунын он јанында Куйлу деп куй таш бар. Кадын сууны јакалай он беш километр кирезинде өткөн таг атту јакшынак јүрөр јол Карасу өзөктин јанында каскак-кайырларга једет. мында атаг түшпегенче болбос. Куйлуга кирерден озо, бийик туудан Кужурлуны јараттай јаткан койу агашту өзөк-јиктер, јалангар көрүнөт. Күйчыгыш јанынаг Кадын бажынын сүмерлери, мөңкүлери јадыры. Коштой түшкен кобы-јиктерле бийиктеги кырларга чыгып баргадый. Ума јок көп ан-куш, балык, кузук, јилек, мешке ле бийик түжүм берген кыра жерлер улусты узактаг бери кычырып туратан. Откөн јүсјылдыктын учында В. В. Радловтын Катандудагы корымды казар тушта табылган јебрен сөөктөр мыны база катап керелейт.

Алтайдыг байлык жерлери качан да түребейтен. Кой өскүрери эмдиги де өйдө областыга төс иш: алтайлар жердин ангын ла туунун теке-лерин андап жат. Тындулар керегинде мындагы улустын билгири элбеле кайкамчылу. Койчылар бийик туулу турдуларда эликтерди ле теке-лерди, андашты көп журагандар. Байла, жебрен өйдөги көчкүндөр үйеден үйге анайда журуктарын, петроглифтерин арттырып келген болор.

Алтын күстинг айас күндеринде, ангнын мантаар өйи келгенде, Кужурлунын кобы-жиктеринде сыгындардын амыргы үндери жангыланат. Качан алтайлар көндөй мытыкла эмезе комыргайла амыргылаганда, оны ангнын үнинен ылгаштырбазаар да. Ол ло тарыйын коштой жүрген аң тургуза ла үнденер. Андый өйдө аңчы алтайлардын чагылып турган көстөрүн көрзөгөр, аң ого бастыра жүрүм болгонун билип ийеригер, качан аңчылар одуда түн ортозы болгончо өктөм куучындар өткүргенде, олордын санаа-көксине, көгүс-жүрегине ангнын кебери канча кире эбелгенин сезип ийеригер.

Ол сүр-кеберлерле жебрен кижининг ал-санаазы, ангы өлтүрейин, курсак эдейин деген күүн-табы канча кирези терең болгонун билип аларга күч эмес. Куйлудагы куй таштардагы журуктар шак андый бийик көдүрүнгиле, жүрүмле жуук колбулу жураалганы ол болор.

Куйлудагы куй таш бу сүрекей жараш өзөктинг башталганынан ачылат, оны кандый да жорыкчы кижитоктобой басып өтпөс. Айландыра кайыр-каскак, малтала жандай чаап койгондой кайалар, олордын жүк ле бирүзи өзөк төөн көнү түшкөн. Мөңкү таштар бу кайаны чек килейте жалап, сан башка жараш кееркединг эдип койгон. Бүгүнгү де кижиташ сан өрө толголып барган кайа таштарды алаң кайкаган көрүп турат. Куй таштан ыраагы жүс бежен ле метр кирезинде кичинекей кара суу шоркырап агат. Онын жанында агаштардын будактарында, жырааларда бүгүн де ак жаламалар элбирежет. Бу суу көс эмдеерге жарамыкту деп улус азыйдаң бери билген. А аңчы кижиге мынаң артык не керек эди!

Кайа таштуу кырлар 450—500 миллион жылдар мынаң озо бүткөн деп айдар арга бар. Куй таштардын эң бийиги он беш, жалбагы одус метрге жедип жат. Куй таштын ичинде, какпайып калган кайаларга бүркедип, ар-бүткеннинг сүрекей жараш бүдүмдери, анда ок петроглифтер үрөлбөй артып калган. Куй таштын үстинде жабынчы жер-тобрак коштой жаткан жерлерден алтан-жетен сантиметрге бийик. Мында азында койчылардын чадыр айылдары турган, кайалардын алдында койлор жаблактанып, конуп туратан. Шак оного улам журуктардын кезигин койдыг өтөги туй басып койгон.

Петроглифтер бастыра куй таштын ичине күнбадыш жаар уулу бийиги үч метрге жетире чөйлинип барган. Бу өйгө жетире таштан өйө согуп эткен жетенин ажабра петроглиф ле беш жаан журук табылган. Олор башка-башка алты бөлүктө тургулары. Олордын экүзи түндүк тыштында тургулап жат. Учунчи бөлүги — куйды түндүк жаанын кыстап койгон стени. Төртүнчизи — куйдын сыраңай төринде турган үч толыкту жаан таш. Анда эң ле учурлу ла кееркедүлү композициялар. Бу жебрен чактын сыраңай ла баалуу ла агаруу таш бичиги болгодый.

Бежинчи бөлүктү куйдын ичинде төрдөн баштайла, түштүк жаар барган бастыра таш жалбакка бөлирге жараар. Алтынчы бөлүк куйдын түштүк келтейинде эң ыраак толыкта.

Анаар-мынаар ла кадып калган каскак кайалардын бери жанында болчок-салчак төгичектер кандый да тынду немелердий көрүнөт. Айла, чындап та, олордын күрөн бүдүмдү өңдөри бажын агашту аркага сугуп алган, буттары жерге бадалып калган жоон мыйгактын белкенчектерине түнөй көрүнөт. Жебрен улус куйдын ичиндеги телкемдерди жүрүмди улалтаачы жадын деп ондоп туратандар. Айса болзо, мында суранып келген улуска килемжи, болуш жетирер улу ла тыг нйделү Алтайдын ээине барар жол болгон болор бо?

Өзөккө келген анчы «жердин ээзинин сүр-кеберине» эң ле озо туштайт (1-кы бөлүк). Бу сүр-кебер чөрчөк жериндеги тынду немедий: төрөп жаткан мыйгакты — жер үстүндө бастыра тындуга жүрүм берген Энеи көргүзүп туру деп айдарга жараар. Онын ичинен учар куштар да, төрт санду айдар да чыккылап жат. Эң ле кийинде эликтин кичинекей сүри көрүнөт. Онын киндиги жазылгалак, ол киндиктен суу агып, төмөн, улус журтаган жерлер жаар байлык, жүрүм апарып жаткандый билдирет. Куштардын ортозында күртүк көрүнөт (олор мында ол өйлөрдө бар болгон).

Төрөп жаткан боос мыйгак эликтен ле куштан чик жок жаан көргүзүлгөн. Мынызы онын башка бүдүмин агылап темдектөйт. Ол сүр темирзип калган күрөн ташта жаан бүдүмдү эдип ойго согулган. Журукты бүткүлүнче алза, бистинг өйгө жетише ол үрелип калган бүдүмдү жеткен. Журук салынган таш коп-коо жерлердеги жаан жарылып калган чийиктерлү болды. Ле андый да болзо, мыйгактын бүдүми улуркадулу ла жарааш көрүнөт. Бу журукты эткен жебрен журукчы сүрекей тыг ус болгону жарт. Ол аннын сөөк-тайагынын оок-тобыр жандарына аяруны тыгытпай, тындуны бир ле көрүшле ондоп, билип алгадый сүр-кеберди көргүзөт. Автор кандый ла керектерди бириктирер, ле ол ок өйдө жүрүмле колбулу көргүзөр жарамыктуу эп-сүмө тапкан. Мыйгактын бүдүмин жураган чийүүлөр өкпөөрилү ле көдүринилү. Онын белинде, байла, канаттар жуалган, төбөзүндө десе жалбрак жуалганы билдирет. Журукты бүткүлүнче алза, ол жебрен өйлөрдүн жүрүмин көргүскенин жарт керелейт. Композицияда эки ууламжынын башталганы — космосто ло жердеги баштамалдар көргүзилет.

Токтоду жок кыймыкташ, ичкерлеш база бир бичимелде көргүзилген (3-чи бөлүк). Ол бичимел куйдын ичинде түштүк жанындагы стенеде туштайт. Бүдүн-жарым метр кирези жаан журук ап-ару стенеде жуалган. Композициянын чийүлөрүн ылтап таап көрөр арга жок, ненин учун десе, журуктар узак жылдардын туркунуна эскирип, өчөмиктелип калган. Лаптап шинжүлөзө, жебрен өйдүн «агару биле» деген журугу — сыгын, мыйгак ла чаап көрүнүп келди. Жебрендеги ус олордын бүдүмин сүрекей тыг көргүскөн, ле ол ок өйдө ологго текши кееркемел уткаидея берген. Журук бистинг жерде андар көп деп, олордын эң артык сүр-кеберлерин көргүскөн.

Бу журук Куйуста табылган петроглифтерге сүрекей жуук. Олор неолиттиг эмеш орой ойинде журалган деп, чын бодолот. Журуктар көп жандай бой-бойларына сүрекей түгөй. Е ол ло ойдо башкалары да бар — Куйлудагы мыйгак боос деп журалган, сүр-кебери көрүмжилү ле чокым көргүзилген. Бүткүлинче алза, жаңы журуктар табылган кийинде неолит ойдо Алтайда кудайдын сүрине бүдүштеш журуктардын ойи болгон деп айдарга жараар. Ол журуктарда анчылардын жаын-чакка ырыс ла көп андар керегинде амаду-санаазы айдылган.

Бу ла кайа ташта база бир канча чокыдып эткен журуктар бар. Олор ортодо мүүстү жаан бүдүмдү тындунын бажы. Бу маралдын ба буланнын ба бажы — чокым айдарга күч. Журуктын чийүлери тын үрелип калган. Анчада ла аярулузы — мүүстер. Олор чын жүрүмнөй ыраак, чөрчөктөги немедий, агаштын айрылары аайлу.

Букаларды көргүскен эки журуктыг жазаган мары да, техника жаынан узы да чек башка. Онын бирүзинде мантап бараткан, сүрүжерге, согузарга жүткиген бука көргүзилген. Онын сыны сүрекей узун, бажы түп-түс мүүстерлү, айдары жок кичинек. Ол сыр-манда, яра сүзүжип, өлүжерге да белеп. Бу калапту, от-чагышту журукка көрө, экинчизи жүргери, токыналу чийүлерле журалган. Экинчи буканын бажы төмөн салактап калган, капкыш аайлу мүүстерлү. Шак бу журук жадын-жүрүмди көргүзеринде жаңы эстетика көрүм-шүүлте табылганып керелейт. Андый кубулталар малчылардын идеология көрүминде жаңыртулар болгонун көргүзип турган болгодый.

Куйдын он жаындагы петроглифтер (бежинчи бөлүк) сол жаындагы эки журуктаг кемиле чик жок кичинек. Кайалардагы журуктарда эликтерле, андарла коштой кижинин, аттыг, ийттин, табыргынын сүр-кеберлери көрүнип келди. Бир кезек башка-башка журуктар бой-бойларына бийик композицияла колболыштырылган. Ол жаынан кедерлеп турган кулун ла кижини көргүскен журук аярулу. Мында кажы ла чактагы үйелер бойларынын кесркемел керезин арттырган.

Куйлудагы журамалдардын кезиги анды коркышту байлаган скиф ойдо эдилген деп айдарга жараар (2-чи бөлүк). Олордын ортозында анчада ла «мантап барадала, токтой түшкен» андарды көргүскен ле куш башту булан аныланат. Андый буландар озогы көчкүн алтайлардын таштагы сүүген журуктары болгон. Журук точка ошкош терең ойыктарла эдилген.

Алтай койчылардын эмеш орой жайаан ижинде мантап бараткан эки текенин кичинек журуктары жылбиркедет. Оны таштын үстин кандый да жымжак материалла, айса болзо, агашла жыжып эткен болор. Журукчы таштын үстиги кадын сүрекей ус жыжып арчын, учында кандый да жаңыс өндү эмес, тынду немедий, ягил ле кейле толтырылган журук бүткен. Журуктын будугы сүрекей чүмдү ле сүрлү, анайда, байла, эмдиги жап-жаңы полиграфия да эдип болбос болор. Петроглифтерди көп учуралдарда таштагы гравюра деп адагылайт; андый журашты «акварель» деп адаза, байла, чынга келижер. Е мында сууны бир де тузаланбагандар.

Куйда калганчы журуктарды В. Такин 1978 жылда арттырган. Ол журукта какпайган таштын устиндеги кадын курч немеле тырмап эткен. Бистин ойдин журукчызы тындуларды тууразынан көргүзөтөн жанжыгудаг кыйыжып, текелерди кайанын текпиштеринде кайа көрүп турган эдип чүмделдеп жураган.

Петроглифтердин тос учурын ла шүүлтезин орныктырып жартаары коркышту уур, чүмдү керек. Андый ишти бүдүрөргө жүзүн ле башка аргаларды, ол тоодо петроглифтердин тургузылган анылуу башказын көргүзөт. Куйдыг сыраңай ла ыраак түштүк толыгында — кееркемел иш эдерге эби жок жерде, какпайып келген жабынчынын алдында эки ангын журугу көрүнөт (6-чы бөлүк). Баштап тарый күч болгон: ол эки журукты өскө петроглифтерден айрып, андый эби жок жерде жураарга ненин албаны келген. Ле соңында жарталганыла, журуктар мында тегин учурал болуп эдилген эмес, күннин жаркышыла көндүрө колбулу болгон. Куйдагы журуктарга күннин чогып жүк ле тал-түштин кийинде узак эмес ойгө чалыдып жадылар. Чалыдыш түндүктеги ачыктардан башталат. Табынча күннин чогы түштүк жаны жулып, байагы эки журукка једет. 21 сентябрьда, түш ле түннин узуну түнгей күнде, күннин чогы сол жанындагы бажы салактаган ангын мүүстерине чалып јат. Јеткен ле бойнча кайанын ары жанындагы суунун ол жардында жаына берет. Ангын бажы түндүк јаар бурылган — байла, удабас сооктор келер. Јайгыда, эн ле узун күндерде, күннин жаркын калганчы секундтарда түштүк јаар бурылган он жанындагы ангын мүүстерине тийет. Онын бүдүми сүүнчилү, мандагы ангын бажы оморкок, бийик көдүрилген. Бу сыраңай ла жылу күндер келгеннин, арка-тууларда өзүмдер јажарар ой јеткеннин белези. «Күскип» ангын туратап јери сүрекей чын талдалганын темдектеер керек. Ненин учун дезе, эки күннин бажында андый неме такып болбос. Айса болзо, ол бойынын ойинде саг башка кайкамчылу календарь болгон болор бо? Анда јебрен чактагы кижинин жылдын кажы ла ойинде ар-бүткеннин кубулгазынын билеп аларга, тындулардын јүрүмин билерге амадаган күүни айдылган, баштапкы астрономический шинжүлөр башталган.

Эликтердин, текелердин көп журуктарынын ортозында чип-чичке чийүлөрле эткен эки иш ајарыдат (5-чи бөлүк). Н. К. Рерихтин айтканыла, текелер — оттын байлагазы, анайда, бу шунуп өдүп јаткан эки тынду оттыг ийдезин көргүскөн темдектер болор деп сананар керек. Јуруктар кандый да кату, коркок чийүлөрле јуралган. Бу, байла, чокыткан таштыг бүдүминин камаанду болгон ошкош. Јебрен журукчы куйдын ичин анайда көргүзип тура, жаркыннын ийдезин агылап темдектеерге шүүнүн болгодой. Чындап та, күннин чогынын эмезе оттын жаркын стенедеги күскиде көрүнөт.

Уч толыкту ташка түнгей тос јазалдын кеми ле бийги кижинин сыныпа түнгей. Бу кату, бек таштын үсти ныкта ла килен бозомтык-јажыл будукла сүртүлген. Таштын алды жаны көгөлтирим-јажыл, Кадыннын күс ойиндеги өнгине түнгей. Шак ла бу ар-бүткеннин бойы

жазаган айдары жок жараш жалбак таштарында чактар туркунына, ай-са болзо, мунгар жылдарга улай жебрен бйдин кайкамчылу ксеркедимн төзөлип башталган (4-чи бллүк).

Жалбак таш бойла жада-тура тал-туура үч кат этире жарылып калган, онын кажызы ла композиция ла идеяга келиштире учына же-тире жазаган. Композициянын үстиги кадында ак-айаста учуп бараткандый эки мыйгак көрүнөт. Андар үчтолыктын жалбак жарыкла бө-линген эки бөлүгине сүрекей келиштире журулган. Мыйгактардын ке-бери терең ле 0,5—1 см. жалбак жолычакла бөлінген. Жолычак оп-оок согултала ойылган, онын кийинде оны сүртүмелдеп, анчада ла баш. мойын, арка-бел жаны сүрекей жарандыра килейтилген. Мыйгактардын жалбак жалмаштары Жети-Каан жылдыстың сускузына сүрекей түңгөй журулган. Он мыйгактын жанында тармачынын — эки айры бүдүмдү, курукту, карлагаштын куйругу ошкош буттарлу, коркымчылу сан башка тындунын кебери ойыктай журалыптыр (мыйгактын жалмажына сүзүп алган канатту бука эмеш табынча журулган болор).

Композициянын бастыра бөлүктери жакшы көрүнип те турза, же онын шүүлтсизин орныктыраы айдары жок уур-күчке келижер, ненин учун десе, анда көргүзилген журуктын бүдүми сан башка кайкамчылу болгонунда. Ого үзеери журуктагы кажы ла не-неменин кийинде ксеркедим тилдин өскөртө айтканы керекти база уурадып жат. Андый чүмдү сюжеттү журуктар Франк-Кантабрий жериндеги «Үч карындаш» деген куйдагы гравировкадан, анайда ок Казахстанда Тамгалы деп петроглифтерден биске жакшы таныш.

Же Алтайдын композициязы Томнын жараттарында, анчада ла Ангараны жакалай Таш ортолыктарда журтаган Сибирьдин аба-жыштарынын анчыларынын ксеркедим чүмделгизине жуук деп айдар керек. Олорды академик А. П. Окладников шиндеп, научный иштер бичиген. Мында андый ок ар-бүткенле колболышкан, тыг эттү-канду, мүүстү ле туйгакту тындулар көргүзилген. Сибирьдин аба-жыжынын ээзи булар болзо, Туулу Алтайда андардын жааны — марал. Журуктарда башкалу неме — тармачынын сүр-кеберин көргүскөн эп-сүмелер. Ангара ла Томнын петроглифтеринде олар жүзи-бажы билдирбес кей-кебизинде болзо, Куйлудагы куй таштагы журуктарда кажызынын ла чырайы кичиге жуук, кажызынын ла бүдүжи агылу башка, онызы журуктар эмеш жуук бйлөрдө эдилгенин керелейт. Ого үзеери Куйлудагы журуктар чик жок байлык ла бүдүмжилү, чүмдү. Мында кажы ла жуук көп-көп шүүл-телерлу эдилген. Анайда, Алтай тармачынын оозы-мурдынан чыгара түкүргөн «чилскейди» он жанындагы мыйгак мойнын чойо сунуп, туду аларга чырмапат (бу, байла, тармачы мыйгакка жүрүм сыйлап туру дегени болбой кайдар). Бу ла бйдө ол база бир мыйгакты (уйды?) үренделтип жат. Учунчи тынду сөөк-тайагы аайынча чик жок кичинен өскө айалгада журулган, онын бажында эки тегерик мүүс көрүнөт. Сол жанындагы жоон мыйгактын үстинде — эскирип бараткан ай, ичинде десе — чыгып келерге белен чаап.

Куйлунын журуктарынын кебери, байла, анчыны кодүрген кудай-зак жангыг жебрендeги көрүм-шүүлтезинин көргүзүзи болгодый. Оны кодүрип кудайга чыгарганын Б. А. Рыбаков мезолит ойгө көчүрип жат. Түндүк Уралдан ала Ленага жетире Сибирьдин учы-кыйузы жок телкеминде таркаган теңеридеги эки мыйгак (эмезе керекшин) керегинде бир аайлу космогонический мифтер керегинде А. Ф. Анисимов бичийт. Теңеридеги эки мыйгак керегинде шүүлтенин төзөлгөзүн А. Ф. Анисимов, В. И. Чернецов чылап ок, жебрендeги дуально-фратриальный үредүдөн алып көрөт. Бу ок ойдо тармачы ла үчинчи ан кожо болгоны Куйлудагы композиция түрк-монгол укту калыктардыг оос чүмдемелинде теңеридеги анчы керегинде айдылганына жуук колбулу болуп жат. Г. И. Потаниннин жууган материалдары аайынча мыйгактарды истеп, сүрүжип турган кижиг — анчылардыг кудайы, анчылар ого ырыс берзин деп мургиип жадылар; ол ок сур-кебер алтайлардыг угынын төзөөчизиг болор. Орион (Уч мыйгак) деген цикл аайынча мифологиядагы айдылганыла, «Уч мыйгак» — ол «Маадай-Кара» деп чөрчөктө айдылган шак ол үч мыйгак, олардыг бирүзинин ичинде «тыш жанындагы тын, жүрүм» жүрүп жат. Байла, ол үч мыйгактан анчылап көргүскен бир анчы Куйлудагы петроглифте тармачыдан тыныш (тын) алып турган, он жанында жуалган мыйгакка түнейлеерге жараар. Шак андыг тыныш (тын) керегинде, якуттардыг пантеонында табылган эн бийик кудай тын берип турган Ак карганак керегинде база айдылат.

Куйлудагы өргөө-куйда ай-күнле колбулу телекей, ан-куштын өзүи керегинде жүрүм божогоны ла катап башталганы керегинде жебрендeги анчылардыг көрүм-шүүлтезин бириктире көргүскен журуктар бар. Олорды мынанг ары лаптап шиндеп көрөр керек.

Уч толык таштын алтыгы кадында чала-була жураган жүк ле тоолу текелердин сурлери көрүнөт. Устиги ле ортодогы каттарда телкемин бийик идея ла кееркемел кодүринилү көргүскен болзо, алтыгы катта каа-жаа ла жилбиркегедий эмес журуктар жуалган. Ол журуктардан оодылыш-чачылышты да, ээнзирешти де, жүрүмдик жокты да билер арга жок.

Өргөө куйдыг ортодогы кадындагы петроглифтерде кам жангыг кодүрген жаан монумент журук көргүзилген. Оны жураган кижинин кееркемел узы чындап та кайкадат. Кажы ла бөлүги, кажы ла журук таштын үстиле обоорыда эткен курчуныг ичинде ойго согулып, онын кийинде лаптап сүртүмелделген. Мыныла башка-башка сюжеттер бирлик кееркемел композицияга бириктирилип, тыг ичкери жүткигендий көргүзилген.

Бу композициянын анчада ла үстиги жаныла барган сур-кеберлер сүрекей жаайалталу ла ус эдилген. Олордыг кажызы ла — марал да, теке де, кандый бир казыр ан да бол — жангыс ла онын бойында бар кылык-жангыла, бүдүмиле, Алексей Павлович Окладниковтын айтканыла, бойынын «анзырак күүниле» көргүзилген. Мыныла коштой олор ончозы бирлик ле бүткүл декоративный ансамбль эдип көргүзилген.

Лебрен кайаларда јуралган кееркедимдердин эн артыгына тўнўрлў композицияларды кожорго јараар. Олордын тўс шўўлтези јарлу этнография литературада «камнын тўнўрин тиргискен» деген бичимелдерине тўгейлеш. Мында андый ла кырлар да, камнын ъбѡкѡзи, јердин ээзи деген скульптура да, тўнўр де, туура агашка илген јаламалар да, терезин тўнўрдин јабынчызына сойып алган марал анда бар. Тўрт таманынын туйгактарыла амыргыдый ўн чыгарып тургандый тууразынан јуралган аннын эди-сѡбѡгинин чийўлеринин јаражы алап кайкадат.

Јапы ла айдылган композицияга камдашты кѡргўскен јурук кожурлат. Мында анчада ла јилбиркеп кѡргѡдийн тўнўрлў камнын екпинделген сўр-кебери, ўргўлји агаштын тазылдары ла бийик сыны. Эмеш он јаны јаар тагышкак буучактарлу айдары јок јараш эки текечектен эткен тѡбѡлў маска кѡрўнет. Ортогы каттын сыранай ла он толыгындагы композицияда камнын чек ле куйундалып турган тужы кѡргўзилген. Камнын кайкамчылу куш кеберлў бўдўми, укту-тѡстўлердин кыры, ан, тўнўр, мўркўт утка-кееркемел јанынан бирлик бўдемел болуп јат. Камнын он јанында кандый да коркышту бўдўш-бадышту, једееп ич-карынду тынду кѡрўнет.

Орто каттын удур он толыгында јуралган теке чек башка санаа-шўўлте эбелтет. Онын турган туружы, бўдўш-кебери омок ло айдары јок јараш. Ол бойынын магына курчада сыранай ла мызылдап турган немедий. Бу, байла, туунын ээзи.

Куйлунын ѡргѡ-куйынын орто кадын јазаган ѡйди кўлердин ѡйи деп айдарга јараар, ненин учун дезе, онын бийик кееркемел кеми де, бўдўрген узы да јуруктар кам јаны тын ѡзўп келген ѡй болгонын керелейт.

Куйлунын куй таштарындагы петроглифтер мынан да ары сўрекей тын ла кыракай шинделеринде алапзу јок. Эмди оны канча јылдарга каталышкан артык не-немелерден арутап, бичимелди бўткўлинче шинжўлеер ѡй јеткен. Какпайышкан кайа таштардын јанындагы јерде археология казынтылар база да јилбилў ле солун болор деп иженидет. Олор ученийларга база тузалу кѡп материалдар береринде алапзу јок. Шак бу амадуга анайда ок куй таштын кўнбадыш јанында јуук јаткан сѡбѡктѡрди казары јаан јѡмѡлтлў болор. Олор ончозы кайа таштагы ат-нерелў кереези, Туулу Алтайда ыраак ѡйдѡ журтаган албатылардын кереези болоры эмди де јарт. Ол табынтылар Н. К. Рерихтин «Алтай — исторический ле историяга јетире ѡйлѡри јанынан ачылбаган байлык» деген сѡстѡрин база катап керелейт.

В. Д. Кубаревтин јарамыкту табынтызыла кожо Туулу Алтай эмди кам јандаган ѡйлѡги кееркедим јаркынду чўмдемелинин тѡс јери боло берди. Куйлудагы куй таштарда камдаштын кѡп-кѡп чўмдемелдерин кѡргўскени камдаштын эмдиге јетире јарталбаган јандарын ачат. Куй-ѡргѡйинин орто кадында јуралган камдаштын чўм-чамдары, этнография материалдарла јуук болгоны кезик улусты јуруктар эмеш јуук ѡй-

дёрдө эдилген деп шүүлтеге экелерден маат жок. Же андый шүүлте эткедий жебрен бичимелдер де, шылтактар да эм үстине жок.

Куйлудагы куй ташта бичилген петроглифтердин кееркемел жанынан узы Туулу Алтайдын бастыра история-кееркемел өзүни жаңырта көргөдй арга берет. Мынан озо Туулу Алтай аг-куштарды көргүскен скиф-сибир кереестердин төс жери болгон болзо, жебрен өйлөрдө — кайаларда монумент чүмделги жаранып өзүп турарда — үстүги неолиттен ала күлөр чактыг ойине жетире Туулу Алтай бойынын ксеркемел өзүминде сырагай ла бийик жерде турган деп айдар арга бар.

Јуук өйлөрдөги журукчыларды «атту-чуулу» деп адаары жаңжыга берген, же жебрен өйдөги устарды анайда адаарга барынбай, кемзинип жадылар. Же бу өрөги айдылган учуралда Куйлудагы куй таштарда эткен жаан композициялардын авторлорын чындап та атту-чуулу журукчылар деп алаңзу жоктон адаарга, жаан жајалталу ла ус колду улус деп айдарга јараар. Олордын классика, чокым, бийик көдүрингилү чүмделгизин текши кижиликтин чүмделгизинин эн талдамаларына кожор керек. Мында «ыраак өйлөрдөги керектер» деп сөстөр айдары кереги жок, ненин учун дезе, ол чүмделгинин јүрүмдик ийдези, курч журукчийүлери, јаражы ла кеберлеринин јаркынду көдүрингизи кижини бүгүн де өкпөбридип, јүрексиредип јат.

Андыј күндүлү келер өйдин керектери болбайсын, же шак ла анайда болзын, кижиликтин ойгорынын јаркынду чүмдемелдери јогояып калбазын деп, Куйлудагы куй ташты туура салбас ајарула, корулашла јеткилдеер керек. Онын көп мундар јылдарга улалган түүки-историязы бүгүн, кезик терең эмес, калай санаалу, эш-неме керектебес бир кезек улустын кылыктарынан улам үзүлип калбазын, жебреннин кереестерине орныктырып болбос јеткер эдилбезин деп кичер керек. Андый учуралдар эмди де көп деп ачурканып темдектеерге келижет.

Эн ле озо Куйлунын куй таштагы бичимелдерин эмди ле история ла культуранын кереестери деп јарлаар керек. Олорды баалап болбос ич-көгүс байлык деп бодоп, онон ары шингдеери ле элбеде јарлап јартаары кыйалта јоктон керектү. Туулу Алтайдын сүрекеј байлык кееркемел энчизин база такып кайра бурылып көрүп турза, онын бүгүнгү јадын-јүрүмин жаңырта көрүп жадыбыс. Шак ла Алтай Сибирьде революция алдындагы ла Совет жаңын јылдарынын өйлөринде профессионал национальный кееркедим чүмделгинин баштаачызы болгоны тегиндү учурал эмес болор.

ЭЛИБИСТИНГ ЭНЧИЗИ

КАЛАН-СОГУШЧИННИНГ JURUMINEN

Көп улустың куучындарынаң Каланның жүрүми керегинде уккап эдим. Алтай албаты-жоныбыстың база бир ат-нерелү уулының жүрүми керегинде куучындардаң улам, менде кандый да терең санаалар артып калган.

Калан... Бу ат эмди алтай улуска элбеде жарлу. Балдардың шкодогы бичигинде, куучындарда бар. Је ондый да болзо, ол кандый кижиге болгонун көп улус билбес болор. Каланның ады анчада ла Улаган аймакта элбеде жарлу. Ол мында өскөн, журтаган.

Өлгөн деп оны айдарга болбос, не дезе улус эмдиге ундыбаган, ол керегинде эмдиге јетире куучындажып јат. Ол куучындарды уккан кижиге Калан кандый кижиге болгонун кайкаар да, каткырар да, көп санааларга алдыртар. Је јартап, иле сананза, ол недең де јалтанбас, сагышту, чечен тилдү кижиге. Бойының журтаган ойинде ол атту-чуулу кижиге болгон деп айтса да, јастыра болбос. Онызын Каланның жүрүмиле болгон учуралдар керелейт.

* * *

Бир катап Калан Семен-јайзаннның айлына айылдап келген. Угы-төзиле алза, јайзан ыраак та болзо, оның таайы. Ол тужында Семен-јайзан Улаган ичинде эң ле јаан јайзанга чотолып турган. Онон јокту улустан болгой, керек дезе оок-теек байлар да, јайзандар да коркып туратан. Бойы ол бир көзине кылчыр, јамыркак ла кату санаалу, ачыңчак кижиге болгон.

Качан Калан јайзаннның айлына јууктап келерде, јалчылар оны танып, јайзанга келип айткандар. Јайзан Каланга төрөөнзип, удурчыгып уткыган. Калан јайзаннның сыраңай ла јыргап турган ойине учураптыр. Јакшылажып, солун-собырды угужып, Каланды јайзан айлына кычырган. Јайзан айлында Каланды төр јаар эмеш бойына јууктада отургызып, бар-јок аш-курсагыла, аракызыла күндүлеп баштаган.

Јайзаннның айлында кожо јыргап турган улус көп болуптыр. Кажызы ла јайзанга күлүк кеберин көргүзер болуп, јүзүн-базын эпту куучындар айдып, чечеркежип, бой-бойлорыла керишкен аайлу, көкидижиңип отурган. Калан аракыдаң араайынан ичип, салган курсактан јип, улустың куучынына киришпей, тындап отурган.

Качан ара тарткан аракы бажына чыга берерде, ол бир эмеш тынгып, тал-табыш көдүрүп тургандарды бир эмештен чечен тилле кезе айдып, улусты каткыртып отурган. Жыргал там ла тынгып, тал-табыш там ла жаанап келди. Калан бир канча улусла кожондожоло, оморды туйуктап койгон кийнинде, кенетийин Семен-жайзан сакуыбаган жанынан Каланды кожондоорго айбылаган. Баштап тарыйын Калан мойноп ийген. Оны уккан жайзан «мениле тил жанынан тартышкан чечендердин де тилдери када беретен эмей» деп каткырган. Ол ло тарыйын Калан бир кезекке жайзанды кезе көрүп нйеле, «је, жаан кижн, слер озо баштап кожондоп көрнгер» — деп айткан.

Жайзан чөбчөйин туура салып, колун өрө көдүреле, табыштанып турган улусты токтодорго, агаш айылдыг ичи капшай ла тымый берген. Оног ол кожондоп болбос бойы мынайда баштаган:

Тогус жашту чар эднм,
Тонуп ла калган јер эднм.
Канча жашту чар эднм,
Кадып ла калган јер эднм.

Жайзан онойып кожондойло, токтогон кийнинде, тегнн де кожондоор алдында мактанарда, кыжыгы курыганына Калан удурла мынайда баштады:

Тонуп калган јернне
Тон сырадан кагыбей,
Тогус жашту чарынды
Торбок-бука бүктнйбей.

Кадып калган јернне
Как сырадан кагыбей.
Канча жашту чарынды
Казра-торбок бүктнйбей.

Жайзан ачынганына бастыра бойы тыркурап, «Бу ийт мени жаанга бодобой турган болзо, чыбыкла сыр-терезнн сыйрып көрнгер!» — деп, болушчыларына кыйгырган. Жайзанын каланы колтыкчылары Каланды тышкары апарала, чыбыктаган.

Калан чыбыктаткан кийнннде, онтоп-сыктап жадып турала, адына мнннп, маказырап турган жайзанды мынайда талаган:

Жалы јок жабааны
Айгырга салган јонымды.
Кылчыр көстү Семенды
Жайзанга туткан јонымды.

Калан серкпеге бажырбас, кудайга бүтпес болгон. Ол тужында Улаган јерннде бир монастырь ла онног ажура серкпе-часовнялар бар болгон. Бир катап Калан серкпеде, улус бажырып божоорын сакып алала, абыстын жанына базып келеле, «Кайда, абыс, көрөлік, кан-

ча кире акча чогул алдын» — деп сураган. Абыс узак сананбай, чогул алган акказын Каланга мактанып көргүзөргө, удурга туду берди. Калан абыстын акчалу баштыгын алган бойынча, шылырада силкип көрбө, штанынын каажызын ача тарткан жерде, оноор уруп ийген.

Абыс, канайдар, кандый да бөк болзо, ады жарлу Каланды акча блаажып, кийиминен уштындырып билбезин билип, куру артканын ондоныл, кайкагагына канайдар да аргазын таппай, жагыс жерде содойо туруп калган. Калан дезе абыстын акказын улуска ла балдарга үлөп берген.

Бир канча бй өткөн кийинде абыс жайзанга жаргылу жеткен. Жайзан Каланды алдыртала, база ла чыбыктаган. Канча катап кездеде чыбыктаткан Калан ол ло тужында өрө туруп, абысты талаган:

Алтын тоным дегенин
Чингмеридин журдызы,
Абыс болуп жүргенин
Архиерейдин шылтuzu.

Жалованиен жок болзо,
Шалмарын жүдунып базарын.
Алтын тонын жок болзо,
Кеден тонду базарын.

Озодо жаан жарынду бөкөлөр өскө жерге барып, күрөшле маргыжып, чечендер дезе тилле, кожонло маргаандажатын. Маргыжып турган жан-дар, бойлорыла жөптөжип, кажызы ла жүзүн-базын сыйлар белетеген.

Маргаанды алганы жөндирткенин сыйларын алатан.

Каланга мындый маргаанга туружарга база келишкен. Ол бйдө Кадын ичинде база бир коркышту кожончы ла чечен тилдү үй кижини болгон дежет. Жайзандардын ачабы калар эмес, Калан ла ол үй кижини тушташтырган. Кажы ла жайзан көп сыйлар экелген.

Маргаан башталардан озо Калан угар болзо, ол кожончы эмеген өббөгөнн жок, же барлу (карынду) эмтир. Качан маргаан башталарда, үй кижини озолодо, озогы жан аайынча, көжөгө ажыра Каланды өнөтийин талап, мынайда кожондогон.

Чолушманды мен көргөм,
Ташту жаман жер жүрген.
Сен, Каланды, мен көргөм,
Чор ло тенек эр жүрген.

Онойып кезем баштаганын Калан ичинде жаратпай, удурга база онойып баштаган:

Кадын ичин мен көргөм,
Каскак жаман жер жүрген.
Сен, кадытты, мен көргөм,
Эри жокко тул жүрген.

Онойп бой-бойлорыла керижип, озор узак кожондошкон. Учучында үй кижн Каланнын тилине чыдабай, каруузын берип болбой, туктуруыла берген. Кожончызы удур каруузын берип болбой турганына Калан там ла тыгыда сөгүп, учында:

Үй боронун бажында
Үйген жүрзе таныкту.
Үй кижинин ичинде
Үрен жүрзе таныкту —

деп кожондогон кийнинде, кожончы келин чыдашпай ыйлаган деп айдыжат. Та Каланнын тилине, та өскө бойынын ачу жүрүми керегинде сананып ыйлаган, билер кижн жок. Жегүни Калан алган.

А маргааннын сыйларын көбизин жайзанг ла онын көдөчилери алган. Калан десе ас та болзо, бойынын үлүзүн айлына да жетирбей, улуска үлөп берген.

* * *

Каланнын аказы бай кижн болуптыр. Ол Алтын-Көлдүн бир жагында журтаган. Калан онын керигин, ачабын жакшы билетен. Ол канча ла катап өнөтийин суранып, барып туратан.

Бир катап ол база суранып барала, жалына малын бир эмешке күдүп береечи болуп жөптөшкөн. Аказы ондый жөпти сүүнип жараткан. Калан малды бир эмеш өйгө кабырала, араайынан аказынын бир канча малына, тоймогынын туйгагына, тоймок эезинин мүүзине темдек салган.

Бир канча өйдүн бажында ол жайзанга: «Акам менин малымды албанла блаап алды, менин малым болзо тоймогынын туйгагында, тоймок эезинин мүүзінде темдек тагмалу, слер, жаан кижн, айрып бериргер» — деп жаргылу жеткен.

Жайзанг чыны-төгүнинин жартына чыгарга, көдөчилериле кожо жаргы эткен. Көрөр болзо, чындап та, жарым мал Каланнын айтканындый тагмалу болды. Ондый малды канайдар, аказынан Каланга айрып берген. Аказы десе Каланды тегин де сүүбес, көрбөс бойыла торт өштөжө берген.

* * *

Чуйдын жеринде Сама деген бай кижн журтаган дежет. Ол өйинен өткүре калжу, кату кижн болгон. Онон, кулдарынан болгой, тегин де улус коркышту коркыйтан, ненин учун десе, ол бойынын калжузына кулдары ла айылчы улусты өлтүре соккон до учуралдар болгон. Калан улустаг мыны база уккан. Ол белетенеле, Улаган жеринен Самага айылдап келген.

Калан адынан түжүп, белетеп алган тажуурлу аракызын алып, айылга кирди. Солун-собырды угушкан кийнинде, тажуурды туттуруп, Калан бойынын айылдап келген амадузын айткан: «Мен слерди кижн

өлтүретен кижн деп уккам. Онын учун слерге өлтүртерге келдим, не дезе мени јеримде акамнаг ла өрө бир де кижн көрбөй барган, кара бажым бадарын сакуп јат. Соогим јытас, адым Калан деп кижн эдим» — Калан айда салган.

Је «кижн өлтүреечи» Каланнын адын угала, өлтүрердег болгой, таг ажыра күндүлеп аракыладала, јанар алдында ирик сойып, арчымактап, Каланды колтыктап, атка миндиреле, аткарган дежет.

* * *

Бу Каланнын јүрүминен алган бир кезек үзүктөр. Је бу да эменн куучыннаг Калан кандый кижн болгоны иле көрүнөт. Ас та болзо, алтай јоныста ондый улустар болгонына эмдиги бистин бйдин бажында чогулган материалдардан ондый улус керегинде агылу бичик чыгарарында бир де аланзу јок деп иженип турум.

Б. ЕНЧИНОВ

УЧАР-АКА

(эмезе бичилбеген үлгерлер керегинде)

Азыйда кандый да эп-аргала үренип алала, үлгерлер бичиген улустын бирүзи Тогочойдын уулы Јалбак болгон. Онын кайда чыкканын ла өскөнин билерге күч. Кан-Оозы, Көксуу-Оозы, Ондой ло Көш-Агаш аймактардын јерлеринде ол улай јуртаган. Монголияда јүрөле, монгол тилге, Кашкарияга барала уйгур тилге, Тува јерине јүрөле, тувалап та үренип алган.

Көн јерлерде јүргөн учун оны учуп јүргөн дежетен. Оног улам Учар-Ака деп байлап адалган. Ол орустап билер, Көш-Агашта консулга тилмеш болгон. Ужук бичикке де үренген. Он јанынаг сол јаны јаар. үстинен төмөн дө бичип билер дежетен. Је орус букваларла алтайлап јакшы бичийтен.

Онын уулы Төнөн-Байры адазынын үлгерлерин узак ойгө кичееп јүргөн. Ол јада калган кийнинде бир канча үлгерлерди Айлан деп кижн улуска кычырып берип јүретен. Ол кижн јада калган кийнинде үлгерлер ундылып бараткан эмтир.

Монголияда ол узак јүргөн. Комдыннын ээн чөлдөрүн өткөни, бийик туулар ашканы ла јаан суулар кечкени, бичикке үренгени керегинде көп бичиген дежетен. Ол керегинде бичиген бир үлгерде мындый сөстөр бар:

Кускун учуп аспаган
Куу тайганы мен ашкам.
Сагыскан учуп өтпөгөн
Сары чөлдн мен өткөм.

Ат ашпаган туу аштым.
Адалар көрбөгөн јер көрдим.
Эрјине кечпеген суу кечтим,
Энелер көрбөгөн јер көрдим.

Сургалга кирип үрендим,
Судур бичик кычырдым.

«Сургал» деп сөс азыйгы алтай тилде школ дегени, «судур» деп сөс ойгор бичик дегени деп каргандар айдыжатын. Тува јеринде јүргени керегинде база көп үлгерлер бар. Олордын бирүзинде мынайда айдылган:

Алтын тайга ажала,
Алаш-Кемјик суу кечкем.
Мөнгүн-Тайга ажала,
Мөгөн-Бүренге мен јүргем.

Барлык бажын барала,
Бакшыларга туштагам.
Кемјик сууны кечеле,
Кегелерге јолыккам.

Тува јеринде Алтын-Тайга ла Мөнгүн-Тайга деп туулар, Алаш ла Мөгөн-Бүрен деп јерлер, Барлык ла Кемјик деп суулар эмди де ол адыла адалып јат. Је «бакшы» ла «кеге» деп сөстөр уйгур тилде кудай јаңын, мүргүүлди баштайтан улус дегенине келижип јат.

Кашкария јаар уйгурларга барала, Кадын бажыла ажып, эмдиги Казахстанга кирип турган јериле барган болтыр. Кадын бажы ла Эрчиш ичи керегинде, ондо сууларды кечкени керегинде мынайда айдылат:

Кадын бажына мен баргам,
Каталышкан туу ашкам.
Эрчиш ичине мен јүргем,
Эрикчеендү јол өткөм.

Кадын сууны кечерде,
Кайыкту кемеге отургам.
Эрчиш сууны кечерде,
Эки кайыкла эжингем.

Кадын бажы
Канча айры,
Катай чыккан агашту.
Эрчиш бажы
Эки айры,
Ээлен-јайлаң агашту.

Туулу Алтайдын көп жерлерине жүргени керегинде онын үлгерлерин көп жерлерде эмдиге жетире ундылбаган. Олордын жүк ле бир кезигин темдек эдип алып көрөли. Онын жүрүмүн керелеп көргүскендерин мындай:

Аргымак укту адымла
Алтай ичин айлангам.
Эрjene укту адымла
Эне-Алтайды эбиргем.

Кан-Чарастын ичине
Карайлап та жүрөтөм.
Бий-Кадынның белтирге
Бийелеп те жүрөтөм.

Эре-Чуйдын ичиле
Эреешкиндү жол өткөм.
Кадын-Бийдин ичинде
Катамалду жол өткөм.

Онын үлгерлеринде класс учурлу, байларга ла бийлерге удурлажа айдылган сөстөр бар. Бир үлгер мындай сөстөрдүн башталган:

Арасай-каанның законы
Ачап байдын айлында.
Том-Тураның законы
Тойбос байдын колында.

Аргымак минген таңмалар
Агаш тапак тапанар.
Жорго минген таңмалар
Жойу базар ой болор.

Je ол өйдө үлгерлер кепке базылып чыкпаган, элбеде таркабаган. Онын учун байлар оны билбеген. Je бичик билбес, нени де ондобос байлар үлгерлерди укса да, учурын билбейтен ийне.

Анчада ла жайзандар керегинде ол сүрекей шоодып айдатан. Бир үлгерде шак мынайда айдылган:

Кадын ичин тоногон
Казыр жайзаң.
Оймон ичин бийлеген
Омок жайзаң.

Тогус катап тогусты
Тоолоп билбес таңмалар.
Алты катап алтыны
Аайлап албас аамайлар.

Учар-Аканын уткалап айткан сѳстѳрин бичилбеген улгерлер деп айдарга келижер. Олорды ончозын жууза, бир жуунты боло берер. Олордын ортозында терен шѳултези де бар. Олордын кѳп сабазы коомой кылыкту улусты шоодын айдылган. Бир тас башту бай мактанып, «Менин јѳгѳрѳк јеерен адыма тѳнгей ат экелгер, меге тѳнгей кѳлѳк кижн экелгер. Јарыжып ла айдыжып короли» — деген.

Учар-Ака ого удра айткан:

Тѳмен малдын ортодо
Тѳнгей јеерен аттар бар.
Тѳрген барып олорды
..... экелип болбос.

Тѳктѳ башту улустан
Тѳнгей кижн кѳп табыллар.
Тирѳге бажын тазада
..... жуларга јарабас.

Утка сѳстѳрди ол сѳреен тѳрген табатан ла сѳрекей чечен айдатан деп, кѳп каргандар кайкайтан. Бир јерде жуулган улустын ортозында блаашту куучын башталган. Учар-Ака ого кирижерде, улус оны таныбай, бу кем дешкен. Олорго удра ол айткан:

Толубай деп јерде болороордо,
Тогочойдын уулын кѳрбѳдѳр бѳ?
Урмалык деп јерде јѳрерсерде,
Учар-Ака ондо деп укпадаар ба?

Је ол јокту кижинин уулы кандый ла эп-аргала албаданып ѳреннип алган. Нени де сананала, кѳп јерлерге јѳрген. Оскѳ калыктардын тилине де ѳренген. Оны бойынын ѳйинде, бойынын кѳчи јеткенче тартышкан деп айдарга јараар.

Ондый улус ас болгон эмес. Олорды табатаны, олордын бичигенин эмезе айткан сѳстѳрин жууп алала, шиндеп кѳрѳтѳни кѳч те болзо, сѳрекей керектѳ.

И. ЧАПЫЕВ. 1976 ј.

ТОНУЖАН КАРЫНДАШТАР*

(Кеп куучын)

Ѓижн бой-бойыла јолыгыжала, эзендежип-јакшылажала, ады-јолы ј суражала, угы-тѳзин, сѳѳгин суражып, таныжып јат.

Онон арыгызын эрмек-куучын ажыра ончозын билер аргалу. Тем-

*Кепке базарга Б. Бедюров јазатан.

дектезе, мениң ады-юлым, сөөгим, угы-төзим кандый, кайда жаткан кижинен? Мен Гандянов Такай Тужукович деп кижин, сөөгим тонужан. Чыккан-өскөн жерим Жайлагуш, кара жыш тайгалу, ак-айаска сайылган мөңкү сүмерлү, ак сүмерлү мөңкүнүн эдегинде мал жайаган акчанкыр жаланду Жайлагуш.

Угы-төзим, өбөкөм озогы жебрен өйлөрдө, жаман олжолу чак тушунда Урал деп жерде тербезендеп, базып чыккан улустан мен. Ол үч карындаш, база да көп алтайлар Чингис-кааннын, Батый-кааннын олжозына алдыртала, Алтай жеринен барган улус дежет. Көп алтай албаты бу олжого алдыртала, Уралга жеткени де бар, жетпей, жолой кырылып өлгөни де көп. Көп ургун алтай албаты бу олжолу чакта божогон.

Бу үч карындаш тонужан сөөктү уулдардын ада-энези, өбөкөзү олжолу жаман чакта ол Урал деп жерде божогон.

Бу үч карындаш кандый да бир иржит сөөктү кижиге жолыккан. Ол өрөкөн бу уулдарга айдыптыр: «Бистин чыккан-өскөн жерибис акчанкыр Алтайда. Ол жер — Күнчыгышта. Ого слердий оогош, чулмус, бойдон уулдар болзогор, жеде береригер. Ол Алтайда бистин алтай албатынын артканы кобы-жикте эмди де тирү журтап жаткан болор. Ого барзагар, кыйалта жогынан таап аларыгар. Мен, карган кижин, ол акчанкыр Алтайыма жеде аргам жок...» — мынайда айдала, кара көзинен жаш келген. Онойып, ол иржит сөөктү карган өрөкөн ол жерде артып калган.

Онон бу үч тонужан бойдон уулдар акчанкыр Алтайын бедреп, күнчыгыш төбөн тербезендеп баскан. Канча жыл базала, Алтай жерине жууктап келген. Учү-учында олар Майма-Чаргычакка жеткен.

Бого жедип келеле, алтай улуска жолыккан. Бу алтайларла таныжып, куучындашкан. Акчанкыр Алтайда кандый неме кайда, кайда жүрзе жакшы. Бу өйдө үч карындаштын сагыжи үч башка боло берген — кайда, нени эдип журтайтаны керегинде.

Жаан аказы айткан: «Мен Аба-Жыш барарым, ондо кузук эдип, аргалу-чакту жадарым».

Ортон карындажы айткан: «Мен эмештен орус тил билерим, мен Оймон барарым, ондо аш эдерим. Ашла курсактанарым, аргалу-чакту болорым».

Оогош карындажы айткан: «Мен Жайлагуш-Кадрин деп жер уккам. Ондо мал азыраарга жарамыкту. Андап жүрерге жери анду-кушту».

Онойып, бу үч карындаш тонужандар үч башка амадулу үч башка барыптыр.

Онон арыгы олардын жүрген жүрүми мындый. Жаан аказы Аба-Жышка барала, ондо айыл-журт төзөп, туба болуп калган. Эмди Чой, Турачак аймакта тонужан сөөктү улус (тубалар) көп журтап жат.

Ортон карындажы Оймонго барган. Ол анда жаржак оруска жалчы болуп иштеген. Онон ары ол темир сулаар атту-чуулу ус кижин боло берген. Онон ол тонужан уулду кулданып турган бай жартап көрөр

болзо, бу кижн аргалу-чакту, тын болотон эмтир. Мыны сескен жар-жак бу тонужан уулды бойынан божотпос эбинде ого кызын берген, оны айылдап-јуртадып койгон.

Ол учун Оймоннын сары-корон орустарынын ортодо көп тонужан орустар бар, олордын өбөкөзи Черепановтор, Туткушевтер ле оног до өскөлөри.

Кичинек карындажы Јайлагуш-Кадрин деп алтайды көстөп баскан. Бу Алтайдын аргалу-чакту јадар темдегин бедреген. Онын темдеги мындый болор учурлу. Јердег оро казала, онын тобрагын ойто уруп ийзе, тобрагы толбозо, бого јаткан албаты ач-түреги болор, оронун тобрагы тололо, ажа берзе, бого албаты ток-тойу, аргалу-чакту јадар.

Ол уул Јайлагуштан оро казала, тобрагын ойто уруп ийерде, тололо, ажа берген.

Ол уул мындый айалганы көрөлө, Јайлагуш деп алтайга јурт төзөгөн, мал-аш өскүрген, бала-барка азыраган. Онын учун Јайлагушта јаткан албатынын көп ургуну тонужандар боло берген.

Бу тонужандар көп болуп өзөлө, бойы алдынан јайзаңду, бир укту-төстү албаты болды. Олордын кезиги Кадынды төмөн Эје-каан, Кайыңчы, Шабаллин, Кан-Чарас сайын экиден-јангыстан таркаган. Ол тонужандар эмди ле бу өрбги айдылган јерлерде јуртагылап јат, је олордын чыккан-өскөн төс јери — Јайлагуш.

* * *

Јайлагушта јуртаган тонужандардан Ада-Төрөл учун Улу јууга одус јиит кижн атанган. Олор ончозы Ленинградтын курчузында оны корулап, ончозына јуугы јер јастанып јыгылган. Ленинградта көп алтай улус болгон эмтир. Онойып уккам. Тобонкин Самсон деп кижн шыркалу јанып келген, ол куучындап туратан: «Ондө Беднеков Јалбагул деп кижн болгон. Ол батареянын командири болгон. Онын сөбги тонужан. Јайлагуш деп алтайда өскөм, ондо мениг эје-сийным, ага-карындаштарым арткан, кем эзен артып, көк-чагкыр Алтайга јанза, эзен айдып барзын» — деген.

Ол Самсон деп кижн Јалбагулдын батареясында тургам, ондо ло шыркалаткам деп айткан. Јалбагулдын батареясында кожо турган јуучылдар ончозы Туулу Алтайдан барган алтай уулдар болгон эмтир.

Јалбагул өштүлердин танкы ол эмезе өскө техниказы, ол эмезе пехота — тирү черүзи көрүнзе, оны кыра адарына јүткинр командир болтыр. Өштүннн черүзин олјого аларын качан да сүөбейтен: «Ол бисти өлтүрерге келген болзо, оны бис озо өлтүрер керек, оны өлтүрбезенг, јак сени өлтүрер, өштүни көргөн лө јерге өлтүрөөк, нөкөрлөр!» — деп, ојауу берип туратан. Ол Јалбагул деп бистинг командир јалтан-базы учун эки орденге, көп медальдарла кайралдаткан.

Оног, бир ле тыш боло берерде, күреелей отуруп, курсактанып отуарыста, кайдан да снаряд келип түшкен. Ончо уулдар ондо ло јер

јастанып божогон эди. Мени, база эки нөкөрдү уур шыркалаган болгон. Онон мен эмденеле жанып келдим. Батарейанын жуучылдары үргүлжиге ондо артып калган.

ТАКАИ ТАНДЯНОВ, Күпчегеннен

КЕРГИЛ СӨӨК КАИДАҢ ТАБЫЛГАН?

Кергилдердин түкү жебреннен бейин журтаган жери — чагкыр тууларлу Алтай. Олор Алтайда темир согор, көрүкчил устар болгон. Улдүкылыш, көө-куйак — бу жуу-жепселдерден башка олор алтын-мөнгүннен жүзүн-жүүр кееркемелдер жазап билетен. Кайын болзын, чиби болзын, кергилдердин колына кирзе, жап-жараш тепши эмезе өскө дө тудунар-кабынар немелер боло беретен. Олор уй-кой, мал-аш тутпайтан, онын учун өскө алтай улус чылап, одор солып көчкүндебейтен эмтир.

Андаарга жакшы улус эки колынын узыла азыранган. Кергилдер кышкыда турада жадар. Онын учун олорды керкилүлөр (жебренде малтаны керки дежетен) — кергилдер деп айдышкан. Кергилдер түкү жебреннен бейин бай-жамылу да эмес, жалчы-кул да болбогон, жайым сүүген, омок улус эмтир. Олор керегинде алтай жондо кеп куучындар көп.

* * *

Бир каанга кергилдерден куда барган. Каан мыны угала, учуккан: — Слер менин жүк ле темир согор устарым, слерде жамы да жок, кызым бербезим!

Кергилдер — омок улус, мыны угала, ачынышкан, каанга удурду жуулашкан. Каан арга жокто кызын кергилдерге берген болтыр.

Чингис-каан Алтайга табарарда, олорго удурду элден ле озо кергилдер туруп чыккан. Түрк каандар жайрадылып каларда, Алтайга журтаган жүзүн сөбөктөрлү улус ортодо жагыс башкаруу жок болгон, онын учун Чингис-каан алтайларды түргөн оодо согуп, бактырган. Чингис-каан табарарда, кергилдердин тураларын өртөп салган; алтай албатынын өскө дө жанынан культуразы жоголгон, жадын-жүрүми уйадаган. Бу чактын кийинде кергилдер жокко жуук кырылып калган. Артып калган жагыс кижилер, ол кудайга бүдөр боло берген — камдап баштаган. Бу кижилер ак санаалу учун оны Ак-кам дежетен.

Бу чактан арткан ас тоолу алтай улустар Ойротко до, онон Бала-каанга да калан төлөп жаткандар. Ак-кам деп кергил кижилер керегинде алтай улуста база куучындар бар. Бу камды Ойрот каандар да, Ак-каан да көп ченегендер.

Бир катап Ак-каан алтайларга жаан жамылу элчилер ийген болтыр. Ол Ак-кам чын кам ба, төгүн бе — ченеп көрөгөр. Төгүнденип турган болзо, албатынын черүге алзын, чын болзо, черүге албас эдер, каланды

эмеш женилтер деген. Ак-каанның элчи-жамылулары келеле, таш түрме туттурала, Ак-камды өртөгөндөр, же кам таш болуп кубулала, эзен артып калган.

Ак-каан алтайларды черүге албас эткен.

Жунгурлардын кааны Калдан Ак-камды база ченеген. Озо баштап база өртөгөн, оның Уч-Сүмердин үстинде көлдөр бар, ондо Улген кудайдын кыстары — алтын куулар болор, оларды тудуп экелзин деген. Ак-кам кууларды чалмадап экелген, оның улам кудай Калданды кармап-түкүргөн.

Ак-кам керегинде база бир куучын.

Бир катап моңолдор алтай улусты тоноп, калан жууп жүргендер. Олор Ак-камның эки-яңыс малын айдап, айлынын ичин төблөрине коштойло, жапып бараткан. Ак-камның уулы бу өйдө үйде жок эмтир. Карган кам ачынып, жадалайла, таш мөндүр жадырган, моңолдор кырылган, жүк ле бир моңол төөннн ичин кезеле, ого кирип жажынган, оның тирүү арткан дежер. Бу жерди Короты дежет. Ак-кам карыыр жажы жеделе, өлгөн.

Жес-Бука баатыр кижги болгон. Жес-Бука ус та болзо, андаарын сүйүтөн. Жаан бийик сынду, кату бырчыт балтырларлу бөкө болгон эмтир, оның учун оны Жес-Букадый дежетен. Кадынның көчкөлү бийик тайгаларында кан-сакакту кара киштерге андайтан. Жес-Буканын тапкан алулары Ак-каанга каланга аткарылып туратан. Жес-Бука омок-шумус кижги болгон. Камдула жапкан чанала жыгылап жүретен. Көчкөнн колыла кыймыктадып ол эмезе жагыландыра кыйгырала, көчкөннн алдыла өдө коно беретен. Же бир катап ол көчкөлө жарыжала, көчкөгө тургуза көмдүрнп салган Жес-Буканын өлгөн жерин, Тура Түшкен Тулунду-Бөкө деп адаган деген. Бу жер Кадынның тууларында дежет.

Жес-Буканын жаан уулы — Жес-Казан Кадында ла журтаар деп арткан, кичинек уулы — Чычканак тогус уулчагын ээчидип көчкөн. Олор Эрчишле көчкүндеген, же бир де жайзанга багар күүни жок болгон. Адакы учында арып-чылап, Бешпелтирге келип токтогон. Бого келеле, токынаган. Кыпчак сөөктү жайзанга багып, бай тудуп, карындаш сөөктөр болгону ол нне.

Чычканак деп кижги Беш ичине келеле, жоон жадыкка ай-танмазын салып, оду чаап жада берген, ол бого ло токтогон. Ол Чычканак деп кижги керегинде база куучын бар. Көчүп келедерде, эн кичү балачагы титтын серүүнине уйуктап калган. Бала артып калганын энези жүк ле эртенгизинде, артык чөбчөй боло берерде, жоктогон. Оның ло кергилдердин чолозын мынайда айдыжар: «Кежегези куртту тас» — деп. Ол бала изүде тере бөрүктү жадарда, ада-энези эки күнге улай бедрейле, тапкан болтыр, тас бажынын төбөзинде кежегези бийттеп калган эмтир. Эмди де ол Чычканактын келген жерин Чычканакту деп адагылайт. Балкашту өзөккө коштой.

Чычканактын үйи балдарынын ойынын коркышту кайкап көрөтөн дежет. Уулчактары айгырлар, аттар болуп бышкыргылап, окранып,

кужурга түшкен аттар болуп, балкашка уйманып, ээчижип алып жангылап жатса, айылдаш жаткандар да соныркап тургулайтан дежет. Кергилдер алдында кой-мал өскүрбеген улус. Бу Бешке келип, Чычканактын уулдары чыдайла, Кан-Жабаган ичине, Кан-Оозы — Экинурга жайылып, мал-аш тудуп баштаган. Чычканактын уулдары Некей, Мөс-лей, Күлөр, Жес-Қазан, Очок, Отук, Тарынчак, Баачак, Артыш. Эмди бу Экинурда ол Чычканактын уулдарынан таркагандар журтап жат. Баачактын уулдары Ийтпала, Ил-Жаа, Килин, Суйманак болгон. Эмди олоор Итпалиндер, Ильдиндер, Кленовтор, Суйманаковтор деп бичиткилейт. Чычканактын эң кичинек уулынан Артушевтер, Некей деп уулынын уулдарынан Шагаевтер бүткен, Келей жаар журтап баргылаган.

А. СУЙМАНАКОВА, Экинурда

КЕРГИЛДЕРДИН БҮТКЕНИ КЕРЕГИНДЕ

(Кеп куучын)

Кергилдердин бүткен-чыккан жери — жыш.

Алтын-Көлдүн жаказы Аба-жышта Тура-Түшкен Тулунду-Бөкөннүн уулынан кергилдер таркаган. Ады онын Жес-Бука дежет. Шак ол Жес-Буканын жети уулынан кергилдер таркаптыр. Жес-Буканын жети уулы жети башка өзөк сайын журтаган эмтир.

Жаан уулы Карагол өзөктө журтаган. Ады онын Мыймандык. Ооошторы Укү, Суйманак, Шагай, Тобош, Белтирик, Кырлубаш болор керек.

Тура-Түшкен Тулунду-Бөкө коркышту анчы кижн болгон эмтир. Түнде түженип конор, эртен тура барала, түженгенин адыл алар.

Тулунду-Бөкө деп шооткон чолозы эр жажына бажынын түгин бир де катап кыркыбаган учун. Уй кижинин чачындый узун чачту кижн болгон. «Чачын не кеспей туруг?» — деп сураза:

— Жылу болбой, оны не кыркыыр — деп айдар.

«Эртен тура анды не тозыбай туруг?» — деп сураза:

— Айдып бербей, ого не барар — деер.

Айунын ичегенде барын-жогын билерге турган болзо, Тулунду-Бөкө атпагалду будакту кургак коо агашты жыгала, чибинин бажын ичегеннин түби дөбөн жылдырып ийер кижн. Айу отырып, онын бу көжүүрин ала койып турза, көжүүрге коштой адар. Кожо жүрген анчылар коркыгылап турза, Тулунду-Бөкө айдатан эмтир:

— Ары барганча, бери ле келзе кайдат!

Же бери келзе, не болот, анчылар кут жок коркып, качар. Тулунду-Бөкө дезе туда берер ле. Айунын өлгөннн көрөлө, Тулунду-Бөкө оны ичегеннен чыгарып, сойып жадар.

«Тура-Түшкен» деген бериги чолозы мындый. Жети жайзаң ла Тулунду-Бөкө маргышкан.

— Жети туунун көчкөзүн түжүрөйин, көчкөнүн алдында келеткен кар көчкөлө кожо үстинде чаналу келерим! — деген.

Жети жайзаң айдыптыр:

— Тура түш деп кый чыкса, турарың ба?

Тулунду-Бөкө: «Тура түшсөм, нени берерин? — деген.

— «Тура түш!» деген жерге тура түшсөң, жети айгыр мал берерис.

Жетен жашту Тулунду-Бөкө кере бичикти чийдиреле, жайзаңдардыг таңмаларын бастыртып алды. «Көчкөни Тулунду-Бөкө түжүрөр. Бойу онын алдына чаналу келер. «Тура түш!» — деп кыйгы чыкса, жалтанбай тура түжер». Кол тудужып койдылар. Таңмалу бичикти Тулунду-Бөкө Жес-Бука уулына берген.

— Керде-марда, ийтинг буды тыртык болуп, жада калзам, бу керек некелтелүү болор. Жети айгыр жылкыны бергилебезе, кайран адан божоп калза, жети жайзаңды адып кой. Айткан сөзине туруп, айтканын берзе, жети айгыр малды бир айгырдан жети уулына үлеп бер.

Тулунду-Бөкө барган. Жаан узак болбоды. Жети туунун көчкөзи келип жат, жер-тенери силкингендей табыш чыгат. Алдындагы келеткени жаан кар, оны ээчий келеткени агын суу ла сай-кумак, агаш-таш. Же, жети жайзаң кайыр жердин бойына туруп көрүп турза, алдындагы тайгадый болчок кардын үстинде Тулунду-Бөкө келип жат. Жети жайзаң тенек ле база! Жокту кижини кижиге бодобой «Туура чык!» деердин ордына ченеп, «Тура түш!» деп кыйгырган. Тулунду-Бөкө чыкса, чыккадый болгон, күртке алдыртпай, көчкөгө көмө бастыртпай. Же «тура түш» дезе, тура түжер деп колын бергенинен улам Тулунду-Бөкө тура ла түшти. Жети туунун көчкөзине Тулунду-Бөкө не болгой эди — тургуза ла көрүнбей калды, тутканча ла көмүле берди. Жети туунун көчкөзинен бүдүн туу түжүп калды, Тулунду-Бөкө чаназын кийгенче чымыл чылап — жап ла!

Жес-Бука жети жайзаңды сурады:

— Жети айгыр малыңды беретен бе, бербейтен бе? Бербес болзон, катая тур — жаңы окло адып көрөйүн.

Катая канайып турат, Жес-Буканын мылтыгы көңдөй мылтык. Такаа-куштыг жымыртказындый темир окту. Кучак жоон кызыл тытты, маргыжала, Жес-Бука өткүрө адып жүрөтөн. Жети жайзаңнан болгой, жетен де жайзаң катая турза, темир окко тизе адары жарт.

— Кайран эр! — деп калактажып, айгырлу малын жети жайзаң берер болды.

Жес-Бука Алтай жерине көчүп барала. Жабаганнын бери жанында Ташту-Боочы деп жерге жаткан. Аба-жыштан келерде, жети уулынын эң кичинеги ол тужында кабайда болгон, ан борчозы азыкту, көдөни куртту көк ийнектүү келген. Көк ийнек карган ийнек болгон. Келтей мүүзи сынык, кийнинен баскан уй сорызын жара сүскенинен улам курттап калган. Жайгы чымыл отурганынан ак-ак курттар көрүнөрдө, Жес-Буканын үйи сарула јунуп, ийнегинин сорызын јаскан.

Анан ары Јес-Бука Арынурдын көлинин јанына көчти. Чарас суу-нын јаказынан тал экелип, чадыр айыл тудуп алып, ого јуртап јатканча, бала-барка чыдап келген. Кыпчактардын байы Тышкылга, төлөстөрдин байы Тактарга, көбөктөрдин байы Салдыргага, маймаңдардын байы Аргымайга јалчы болуп јүрө, јал учун јабага-торбок алып, кергилдер байып өнжиген. Алтай јеринде кергил улус эмди көп.

Карагол ичинде јуртаган Мыймандык тогус уулду болгон.

Тогус уулду Мыймандык тогус курына тогус баштык кыстанала јүрөр јака-күбер јаан бай. Јарымкага барбас. Садыжарын сүүбес. Уйи майман сөөктү кижн. Уулдары кергил де болзо, майман таайларын төзөгөн, коркышту шокчыл, коркышту агчы уулдар. Төртөн кире төрөгөнни бар. Мыймандык төрөгөнниниг айлына келип коңор ло. Төрөгөнни келзе, озогы улус кой сойоло, адын откорып, бойын кондырар.

Тан эртен атанар тушта төрөгөнниниг Мыймандык сурайтан болтыр:

— Суунын өгнн кубултар немедег кандый јадаар?

(Онын ады — чай). Берзе, бир баштыкка салып јат.

— Курсактын амтанын кийдирер неме бар ба?

(Онын ады — тус). Бар дезе, экинчи баштыкка салып јат.

— Соот-саат эдип, ыш бурладар неме бар ба?

(Онын ады — танкы). Бар деп берзе, үчинчи баштыкка салар.

— Бала-барка көкиткедий немедег не бар?

(Онын ады — талкан-көчө). Бар деп берзе, төртинчи баштыкка салар.

Онын бу кылыгын билер төрөгөндөри оны күн эртеде ле баштыктарын толтыра урала, јазайла, атанар тушта мынайда айдар:

— Бистинг айылдаг бергедийинсти берип койгонус. Өскө төрөгөндөргө база айылдагар, барып келигер. Ас болзо, көпкө бодогор, — берген ле киребис ол.

Бойынын айлына кижн барза, Мыймандык казан-казан сүт урар, каймактап койгон. Уй кижн келзе, казанды бойын азып ич деп айдып койор. Айылдап келген айылчыга койды тирүге тудуп берер.

— Сойоло, ийле баратан бедин, тирүге өнгөрө беретен бедин — бергенин бу, бойын бил — деп айдар.

Јарым улус ачынар ба, јок по деп, тирүге өнгөрип те јанган тужы бар. Ачынардаг болгой Мыймандык ого, карын, сүүнер. Канын ийди де ичсе, керек, кабыргадын балазы да јизе, керек. Тойу болзо, эртен де сойып јибей. Јок болзо, бергенин мал эдип өскүрип те албай. Бадам бергенимди таштабаган турбай, тирүге алып јанган деп сүүнип турар кижн болгон.

Кижн оног эмдик мал сурап келзе, «барып тудуп ал!» деп качан да айтпас. Малды чедендейле, бойы чалмадаар. Тогус уулына бир катап армакчы бербес. Мал берерге турган кижизине талдап бербес. Армакчыга кандый мал тудулар — оны ла берер.

Бир катап Мыймандыктын јеени ыйлаган да тужы бар. Ак јүстү, ак төнөйлү, ак туйгакту коңыр тай болгон, јеени баркыга оны ала-

рым деп иженген. Мыймандыктың армакчызы майкак, бели корчок кула малдыг мойнына кирген.

— Тутканым ла бу, ал! — деп айдарда, жараш тайды албаганына анурканып, коркок-майкак тайды жеени ыйлаганча жединип чыкты

Бир катап ол тогус уулып алдыртала:

— Слерге не керек, уулдарым? — деп сураган болтыр.

Уулдары адазына айткап: «Карагол-Бажында Үч-Энмектин алдында уялу мүйүстү, төрт көстү чоокыр ан бар. Ол анды бис канайып та адып болбой турубис. Слер оны биске сурап берзесер» — дешкен.

— Тогус тажуур аракы экелеер, камдап көрөйүн — деген.

Тогус уулы тогус тажуур аракы экелген. Мыймандык эки тажуур аракыны чачылгага чачкан, жети тажуур аракыны жети конок ичип туруп, камдай берген. Камдай-камдай келеле:

— Же, эрмектин көбизиле алып ийдим ошкош, уулдар. Атанып, барып көригер! — деди.

Карагол-Бажы Үч-Энмектин алдынаг уулдары үч ан адып түшкүледи. Көрзө, бирүзи уялу мүйүстү, төрт көстү чоокыр ан эмтир. Бирүзи узун арказынын бажында жоорлу, эки кызыл канаттуу — агнан башка ак сорылу аг болгон. Үчинчизи эки кулагы сыргалу, бир жанында ай, бир жанында күн тагмалу агнаг башка куу-жерен ан болгон.

Мыймандык мыны көргөн лө бойынча айдыптыр:

— Алтайдын ээзинин алты адынын үчүзүн адып койгон жүрбейеер, уулдар. Эмди жакшы жатпас болорыс...

Таг эртен туруп келзе, Мыймандыктың келди — жаан уулынын үйи, бүгүн-эрген балалу болор кижн, — тумчугыптыг каны кондыра агала, жада калтыр.

Мыймандыкта жүгүрүк боро ат болгон. Урсул-ичинде ончо жарышка жүретен. Тужан койгон ат эки айры тытка кысталала, блүп калтыр.

Бу тужында олжанында жыштаг келген кам камдап жаткан. Камга Мыймандык аракылу барган.

Жыштыг камы онын сурагын угала, айткан:

— Албаты да амыр жатпас эмтир, акту бойыгар да амыр жатпас болороор. Уулдараар Алтай жердин ээзинин адын божодып койтыр.

— Мыймандыктыг тогус уулы ончозы блөр деп пе, жаан болзо, эки-үчүзи олгөй! — деп айдала, Мыймандык эжиктен чыга конгон.

Кам ээчий түкүрген:

— Алты ла жетинин нези башка, тогус ла үчтин нези башка? Үзе де журтыгар кырылып айабас!

Же Мыймандыктыг тогус уулы ончозы блбөгөн болор. Кергилдер Карагол ичинде эмди де бар.

(Бу кергилдердин кеп-куучунын кайчы Алексей Калкиннен Бровтой Бедюров бичип алып, жарлаарына жазган)

Март, 1981 жыл. Кайас.

С. КАТАШЕВ.
филология наукалар кавдмады

АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРАНЫҢ ЧОЛМОНДЫК ЖОЛЫ

Ајаруда — Сибирь калыктарынын литературазы

Өткөн жылда Горно-Алтайскта Сибирьдин алтай, бурят, тува, хакас, якут деген эл-калыктар литератураларына учурлай солун ла јилбилү бичик чыкты. Бичиктин адалганы да көрүмжилү — «Звездный путь» («Чолмондык јол»).

Бу бичикти шиндеп көрөринен ле онын авторы керегинде айдар сөстөн озо мен рецензиядагы бойымнын ижимди јенгилткедий эки атту-чуулу бичичининг литературадагы критика керегинде айткан сөзин слерге, күндүлү кычыраачы, јетирейин.

1. Улу Н. В. Гогольдын сөстөри мындый: «Јаан шүүлтелерлү ле јаркынду сөстөрлү, бийик јай-алталу критика бойынын учуры аайынча кееркемел чүмдемелдин бойыла түней болуп јат».

2. Улу А. М. Горькийдин айтканы бу: «Критик бичичининг ајарузына алдырарга турган болзо, ол бичичиден јайалталу болор учурлу, бойынын төрөл јерининг историязын бичичиден артык билер учурлу.

Бириктире айткажын, онын билери бичичинийиненг бийик болор учурлу».

Горький ле Гогольдын литературадагы критика керегинде айт-

кан сөстөрин өиөтийин база такып айдып турганым не дезе, мен бу өрөги адалган бичиктин авторы Вадим Дементьевтинг аңылу шүүлтелерин ле критикалык эп-аргаларын темдектейин деп амадан турум.

Вадим Дементьев орто јаына јаңы-јаңы ла јеткен критик, је ол төрт бичиктин авторы, көп статьялары төс журналдарда ла газеттерде кепке базылып, улай ла чыгып јат. Онын бичиген иштеринен көргөнисте, ол, чын ла, А. М. Горькийдин айтканынча, бичичилердин ајарузына туку качан кирген деп айткадый, нениг учун дезе критиктин шүүлтелери бүдүмжилү, бичиген иштерин кычырарга јилбилү, айткан сөзи көдүрингилү, иле ле јарт. Бу једимдердин бир шылтагы автордын бистинг арукту литературабыстын учурын ла, аңылу темдектерин јакшы билгенинде, кажы ла калыктын литературазын алдынан башка «чеденге» сукпай, оны өскө карындаштык литератураларла колбоштырып көргөнинде, ол ок өйдө алдынан башка национальнй литературанын аңылу темдектерин чын ла терен көргүзип билеринде. Мынан улам

оның бичиктери ле статьялары бүдүмжилү, шүүлтелери кычыраачыны жилбиркедип күүизедер аргалы, терең эмоциональный учурлу. Расул Гамзатов жинт критиктинг мындый кире-кемин темдектел, Вадим Дементьевтин ар-укту литератураны шиндейтен күч ижинег жана башпай турганын көдүринилү темдектеген.

Вадим Дементьев — ВЛКСМ-нин, СССР-динг Госкомиздады ла СССР-динг бичинчилер Отогынын жинт автордын эн артык баштапкы бичиги учун А. М. Горькийдин адыла адалган сыйдын лауреады, Николай Островскийдин адыла адалган Бастырасоюзтын литературалык конкурсынын дипломанты. Онын литературадагы иштеринин чындыын бийиктедип турганы; не дезе, критик кажы ла шинделип турган национальный литературанын историзыын ла бичинчилердин ижи-тожын, жаткан жүрүмин, чүмдемел биографиязын жакшы билеринде. Критиктин мындый кылык-жанын мен анчада ла акту жүрегинен анылап ла жарадып жадым: кандый бир национальный литература керегинде ол эмезе кандый бир бичинчинин жайаандык ижи керегинде сөс айдарга амадаган санаазын бүдүрнп, ол поэттинг жаткан төрөл жерине атанып, албатынын культуразыла, историзыла бойы танышпаганча, бичигин баштабай жат. Мынызы критиктинг бичийтен бойынын аңылу мары. Поэттинг чүмдемел жайаанын жакшы билип аларга болуп, ол ыраак жол-жорыкка (Москвудан Якутияга, Бурятияга, Кавказка, Орто Азияга, Туулу Алтайга ла оной

до өскө жерлерге) өнөтийин атанып барат. Мынан улам ол статьяларында ла бичиктеринде жол-жорыктап жүреле эзелген ле табылган шүүлтелерин кееркедип ле жарандырып, биске айдып берет. Критиктинг бу аңылу жанры кычыраачыга жарап жат.

Кезикте бу жанр аңылу айладуга жууктажып, а кезикте ол кееркемел де очеркке жаража түжет (темдектезе, Бронтой Бедюровтын творчествозына учурлалган очеркте поэттинг жаткан Алтайы ла төрөл журты керегинде критик кееркеде айдып берген).

Чын, Вадим Дементьевтен де озо мындый иштер кепке базылып, улусты соныркаткан. Мындый жанрла ады жарлу совет критиктер В. Огнев ле А. Турковтын иштери бичилген. Бүгүн мындый жанр көп критиктерди жилбиркедип жат, ненин учун дезе жол-жорыкка колбулу очерктер ажыра авторлор өскө тилле бичилген поэзиянын аңылу темдектерин, онын күүзин, поэттинг телекейин ле көрүмдерин билип аларга билдирлү жөмөлтөзин жетирет. Мындый жанр жорыктап жүрген кижининг соныркак көстөрине илинген эл-жоннын аңылык жан-кылыгын билип аларга болужат. Ле бу ок өйдө жинт критиктердинг бир кезегин таг алдынан бойынын тапту жолун таап албай, жол-жорыктын жүк ле өткөнүш статьяларын бичип жадылар.

Вадим Дементьевтин «Звездный путь» деп бичиги база жол-жорыкта туулган санаалары аай бичилген. Мында телкем Сибирьде жаткан алтай, хакас, тува, якут ла бурят калыктардын литературы керегинде айдылган.

Сибирьле жорыктап жүре, ол бичикчилерле туштажып, куучындажып, олардын бичиктериле (төрөл тилле бичилгендериле авторлор ажыра) таныжат. Онын учун критикке поэттердин чүмдемели керегинде бичирге мындый туштажулар жаан арга берген.

Бойыннын жаңы бичигинде Вадим Дементьев бирде критик болуп, бирде публицист, а кезикте историк те болуп, төп шүүлтелер айдат. Критик кандый бир поэтин болгон ло тушкан, болгобос жаңынан көскө илинген үлгерлерине ажару салбай, эн артык, эн талдама чүмдемелдерин лаптап ажарып, быжу шиндеп, поэтин төс жолун ла ууламжызын жазымы жоктон жартына чыгарат. Мындый эп-арга критикти текши сөстөрлү эрмекке жайдырбай, талдама үлгерлерди ылгап, чоком ла жарт шүүлтелерге экелет. Жартап айтса, Вадим Дементьев бойыннын литература-критика аайынча «байзынгу» тудар тушта, жабынчы-бүркүзинен баштабай, онын төдөгө-төзин быжулап, бектеп салат. Онызы жакшы, өскө улуска тем болор. Ненин учун десе бистин бир кезек алтай ученыйлар ла критиктер статьяларын текши, бириктире айткан шүүлтелерден баштайла, жаңыс ла онын кийнинде «керектү» темдектерди бу «теорияга» кептеп, кептелбезе, жапшырып албадаар жаң тапкандар. Наукага ла критикага мындый иштер жаңыс коромжы экелип жат.

Вадим Дементьев кандый бир жинт талантты таап алган кийнинде, онын үлгерлери керегинде бир де чексиркебей, жамыркабай, акту сөзин кысқанбай айдар

кижи. Же жинт поэтин (ады жарлу да бичичининг) жедикпестеринен кыйа баспай, оны чынынча көс-баш жогынан жартын айдып берет. Бичичининг критикке ачынар аргазы жок, ненин учун десе, жедикпестер темдектер ажыра иле ле чоком көргүзилген.

Бичикке кирген очерктерде Сибирьде жаткан калыктардын литературалары тунгдештирилте шинделген. Литератураларды тунгдештирип тура, автор олардын өзүминдеги жаңыс та текши аай-ээжизин тапкан эмес, же кажы ла литературанын историядагы салымын, аңылу кееркемел эп-аргаларын көргүскен.

Вадим Дементьевтин жаңы бичигининг төс учуры, эмдиги өйгө керектүзи — автордын Сибирьдеги эл-жондордын литературалары төзөлгөнүнен бери көп өй өтпөгөн дө болзо, олар эмди Бастырасоюз литературанын кемине жедип калган дегенинде. Бу мындый түрген өзүм ле ичкерлеш Сибирьдеги элдердин литературазы өскө литератураларла, эн озо орус литературала, ту душ ла колбулу болгоннын шылтагы деп, автор көп темдектерле бүдүмжилегенинде. Онөтийин чеденденип, бөлинип, өскө эл-жондордын культураларыла билишпес литературалар өрө өзөр аргазы жок. Критиктин бу шүүлтелерин анчада ла жараткадый. Анчада ла бүгүнгин күндерде. Ненин учун десе калганчы өйлөрдө идеологиядагы өштүлерибис национальнй литературага жаан ажару салып, көк төгүи, кара-боро куучындарын жер-телекейге жайрадып төгөринен бир де тудунбай да, күчсинбей де жады-

лар. Олордын айтканыла болзо, Совет Союзта орус эмес нациялардын культуразы ла литературазы орус литератураныг табарулу косколонгына чыдашпай, акту национальный кеберин жылыйтып, адакы учында чат оруссып барады Совет Союзта национальный литературалар бопозин, бнжибезин деген бнотийин политика откүрпн жат.

Je мынын төгүнинчынын Вадим Дементьевтин бичигин кычырып, аайына чыгаактар.

Вадим Дементьев бойынын бичигинде Сибирьдеги калыктардын литературалары чеденделип, шнбееленгенине эмес, а чике колбулардан улам ичкерлеп бскон, кезем ле жаан јединдерге јединген деп, тос шүүлтезин такып-такып илелеп јат. Алтай, бурят, тува, хакас, якут литературалардын национальный ла интернациональный учуры керегинде критик анчада ла бичиктин бажындагы бириктире айдылган очерктерде көргүзет (тегин аайы бу шүүлте алдынан башка национальный литература да керегинде, керек десе бичичи де керегинде статьяларда база айдылган). «Кажы ла литературанын учуры калыктар бой-бойын јакшы билижейин дегенинде» — деп эрмекти автор тос статьяларда анылап темдектейт. Ол ок бйдө кажы ла литература бойынын анылу кеберин ле бүдүмин жылыйтпай, шак онызына кычыраачыларды соныркадып көөркөдөри јарт.

Бичиктин бажындагы очерктерде Вадим Дементьев «Сибирские огни» журналдын ла Новосибирсктин бичичилик органи-

зациязы јинт литератураларга јетирген салтары ла учуры керегинде айдып јат. Бу ок статьяларда критик СССР-де јаткан јүзүн-башка укту калыктардын искусстволорын тергеслери сайын тенг шиндеери керегинде айткан иекселтезин кееркемел литература керегинде наукада ла критикада сырагай керектү куучын деп темдектеер керек. «Литератураларды тергеслеп шиндегени алдынан башка сурактарды бириктирип, аай-учуры текши шүүлтелерге јединдегийс, бскө тергеселдердеги литератураларды тундештирип, олордын тунгейин-башказын билип алгадыйс» — деп айтканын мен сүрсөкөй јарадып јадым.

Бичиктин авторы Сибирьдеги калыктардын литератураларын ылгап, олордын текши закондорын ла алдынан башка анылу темдектерин таап, бүдүмјилү шүүлтелерге јединет. Фольклорды бичичилер ээлеп-эптеп, оны бойынын творчествозында кубултып, эн артык, эн талдама төзөлгөзин билгир таап алып турганы керегинде критик чын айдып јат. Сибирьдеги национальный литературалар орус литературала колбуларын там тынгытканына ич улам, олордын өзүми ле чындыйы там бийиктегени керегинде айтканы тоомјылу.

Алтай литература керегинде айдып тура, Вадим Дементьев мындый сурактардын аайына чыгып јат: алтай литература кандый анылу темдектериле, учур-бүдүмиле аныланып турган? Бастырасоюз литературада онын изи кандый? Јаңы бйдөги јаңы кижинин кеберин, онын психо-

логиязын канайда көргүзип турган? Алтай литература өскө элбек өскөн литературала тең-тай ичкери барган шылтагы незинде?

Эмдиги өйдөгү алтай литературанын аңылу темдектерин критик эн баштап фольклордын эрчимдү камаанынан көрүп жат. Бичиичилер фольклорды туура таштабай, оны кубултып, эмдиги өйгө эптештирип, элбек тузаланып турганын автор көдүринилүү темдектеп жат. Вадим Дементьевтин мындый эрмеги томжылу: «Алтай литературанын тазылаганын ле оног ары тазылданып өскөни не десе, ол фольклорды жектебей, оныла кожо жаба ичкери көндүккенинег көрөдис».

Бистинг литературанын түргөн өзүмнүн экинчи шылтагын критик мындый айалгадаг көрөт: алтай литература, өскө жинт литератураларга көрө, чыңдыйы аайыпча эмен аңыланып бийиктеген, ненин учун десе жайалтазы жаан жинт бичиичилер азийгы жастыралардын абына кирбей, жаан литератураны алтан жылдарда бойлоры көндүктирип баштаган. Шак мынаг улам Бастырасоюз литературанын кемине ол түргөн жеткен.

Бу мындый шүүлтеге бичиктерде мен бир де катап азийда туштабагам. Ле эмди оны соныркап кычырала, автордын айтканына мен бир де тудуныш жогынаг жөпсинип жадам. Онын кийинде мынайда сананадым: Вадим Дементьевтин бу солун шүүлтезин бистинг литературоведтер ле критиктер шиндеп көрөр учурлу. Алтай литератураны 60-чы жылдардаг бери казып келзебис,

мен бодозом, база Дементьевтинне жуук шүүлтеге келерибис.

Алтай поэзиянын өзүмине орус литература бойынын салтарын канайда жетирип турганы керегинде айдып тура, улус ла алтай бичиичилердин жуук нөкөрлөшкөни ле бу карындаштык нөкөрлөш ологго жаан чүмдемелниде жетиргени керегинде критик база көп айдып жат.

Туулу Алтайдын поэтеринин ар-бүткен керегинде чүмдеп турганы, историяла тудуш ла эмдиги жүрүмнүн темалары керегинде солун ачылталар эдип турганы бу бичикте көрүмжилүү айдылган.

Таскамалы жаан, үлгерлик узы бийик бичиичилердин жанында жинт үйе поэзияда иштенип баштаганы керегинде автор база темдектейт. Жартап айтса, литератураны азийда чылап эки-үч ле кижин баштап, көндүктирип турган эмес. Ондо көп жүзүн-башка стильдерлүү, эп-аргалу бичиичилер иштенет.

Алтай поэтер керегинде алдынан башка очерктер база бар. Кычыраачыга олог солун болор, ненин учун десе кажы ла поэтинг үлгерлиги онын жүрүмнө, көрүмиле колбулу шинделген. Темдектесе, Эркемен Палкыннинг поэзиязынын аңылу темдектери керегинде айдып тура, мындый төс шүүлте өткүрөт: онын поэзиязынын төс учуры — лирикалык тебүзинде. Күкүрттий талтабышка ол чаптыксынып жат, төрөл жерин ол жобош көстөриле жаан кайкалду көрөт, ого ичинде кайкайт, күлүмзиренет.

Ол эмесе, Аржан Адаров керегинде: онын төс темалары —

«Алтай ла история», «Алтай эл-
жоннын салымы», чүмдемелинин
үлгерлик аңылузы — жүрүмдү
теренжиде шиндеп, онын ойгор-
лык учурын көргүзери, оны ро-
мантикалык эп-аргала бийикте-
дери...

Меге анчада ла Борис Укачин-
нин чүмдемелине учурлалган
очерк кодүрингилү күүн-санаала
бичилгени жарады. Очеркти кы-
чырзан, критиктин поэт керегин-
де билери иле көрүнөт. Онызы
жарт, ненин учун десе Борис
Укачин орус кычыраачыга көп
бичиктериле жарлу. Очеркте онын
чүмдемели ончо жанынанг шин-
делген. Критик онын жагыс та
кепке базылып чыккан бичикте-
рин ылгап көргөн эмес, же онын
чүмдемели кандый жол алып ба-
ратканын ажындыра айдарга
ченешкен. Бу тапту, жакшы очерк,
ол кычыраачыга жараар, оны со-
ныркадар.

Je өскө очерктер база онойдо
бичилген болзо кайдар! Онон
башка кезиктери эмеш чолтыйып
калган. Бачымдай бичилгеннн сез-
зилет. Олордын бирүзи Бронтой
Бедоровко учурлалган. Очерк
бойы жакшы, жылбилү, же поэттин
чүмдемели керегинде ас айдыл-
ган, жетира ачылбаган, ненин
учун десе онын калганчы жылдар-
да Москвада чыккан жакшынак
бичиктери аjarуга алынбайтыр,
не десе туку 1980 жылда бичилген
статьязын автор бичикке салар-
да, жагыдан жазаарга сананбага-
ны коомой

Бичиктин экинчи бөлүгн бу-
рыт, тува, хакас, якут литерату-
ралардын өзүмине учурлалган.
Андагы айдылган статьяларда
алтай литературага учурлал-

ган очеркте ок чылап терен, жыл-
билү ле жагы шүүлтелер айдыл-
ган

«Штрихи к портрету» деген
калганчы бөлүк Л. В. Кокышев-
тин сүр-кебери керегинде изүү жү-
ректен бичилген очеркле ачылат.
Мында көөрөм сөстөр жок. Л. Ко-
кышев, чын, алтай поэзиянын
атту-чуулу алып-баатыры. Эл-
жонго онын эткени көп. Оны жаан
да, жаш та тын сүүген. Онын
учун алтай литература керегин-
де иштерде Кокышевтин ады-
жолы чып ла чын баштапкы жер-
де турар учурлу. Алтай поэзия-
дагы лирика поэттин өткүн үл-
герлеринен улам сүрекей бийик
кемине жеткен. Мен Л. Кокышев-
тин эн баштапкы лирикалык үл-
герлерин алтай газеттен казы-
нып тапкам. Эмдиге кайкап жа-
дым: кандый эрчимдү, кандый
бийик, кандый ару лирика! Ол
Есениндий сүрекей чичке кылга
түней болгон: керек десе билди-
рер-билдирбес эзиннен де улам
бу кыл сынгырап турган. Ол, чын
да, Вадим Дементьевтин айтка-
ны аайынча «алтай литература-
нын төзбөнизи болгон, бастыра
жанрларда эрчимдү турушкан,
жуу оинндеги бала тужын көр-
гүскен совет бичинчилердин эн
баштапкыларынын бирүзи бол-
гон».

Чынын айдайын: бис эмдиге
жетире национальный оморкоду-
быс — Л. В. Кокышев керегин-
де онду сөс айтпаганыс, оны он-
доп албаганыс.

Бичикте бурят Николай Дам-
диновтын, хакас Михаил Киль-
чичаковтын, якут Семен Дани-
ловтын сүр-кеберлерин жураган
чийүүлери билдирлү, жараш.

«Улус учун јүрейн деп»

(Таныспай Шинжинин 50 жажына)

Улу жуунун жылдары... Анда, ыраак Күнбадышта, от-калаптын јеринде албатызынын ла Ада-Төрөлинин јайымы учун күүн-кайрал јок тартышкан эрлердин кызыл тынын корголжын ок кыйат. Мында, төрөл јурттарында, иштеген карган-тижендер, эзелер, эје-сыйындар бары-јогын фронт јаар аткарып, јетүүни бистин јуучылдар аларына бек иженет. Олорды јарым курсак јаттырбаган, орто курсак отургыспаган. Кийим-тудум үлтүреген, курсак-тамактан кыйналган. Олордын јүрүмин торолош, ач бөрүдий ары јанынан айлана согуп, бийлеген.

«.. Штан ла Садунын энези бүгүн катап ла көгөзиндей берген. Игис уулчактар айландыра көрүп ле тындаланып, энезин сакыгылайт. Экү аштаган кардынн сызын туй базып, удабастан энези јоон-јоон көгөзиндер экелерине бүдүнөт. Кечегизн чилеп ачыркабас, көгөзиндерди күлге көмүп јипр. Күлин кактап ийеле, терезни сойо тартар — мынан артык курсак бачым ортозына табылбас та.

Уулчактар тыйрыйып барган орык јолго ајарат: энези көрүнбөйт, јок. Је уулчактардын күүн-санаазында энези келип јаткандый, көп-көп көгөзиндерди экелип јаткандый.

Штан ла Саду бу күнде энезин сакып-сакып чөккөйлө, көгөзин өскөн јалаң јаар бойлоры ууланган. Једип келзе, туку качаннан ала сакыган кару ла кайран энези јуруп алган көгөзиндерди тудунганча кыйын јатты. Игис уулчактар энези арып-чыяйла уйуктап калган эмтир деп сезинеле, «эне», «эне» деп ойгоскон. Олордын үн одоштој турган кайа-ташка јангыланарда, јер-алтай «эне», «эне» деп айдынып тургандый болгон.

Штан ла Саду, јаш көөркийлер, баштап тарыйын кайран энези жажына уйуктап калганын билбеген. Ойгонбой турарда, колынан алып чиректеген, је энези турбаган. Бу күнде туулардын колтыгына јапшынган алтай јуртта Штан ла Саду деп игис уулчактар энезин јылыптып, өскүс арткан...»

Таныспай Баксуевич «Көстин жажы» деп куучынын өскүс калган игис уулчактардын јүрүмине учурлаган. Кичинек куучында кату жылдардагы кыйын-шыра, торолош көбөрми јогынан јарт ла чокым көргүзилген. Бу куучынды кычырала, көп кычыраачылар ол кородолду ла ачымчылу өйдн сананып, көстөринин јажын арчыганы јолду.

Бу кижинин көзине јуралар, күр-көксине томылар куучынын авторы Шинжин Таныспай Баксуевич 1936 жылда улус өлөг чабарын баштап ийген өйдө, 29 июнда Огдойдон ыраак јокто Кичү-Улегем өзөктө чыккан. Ол өйдө бу јерде Бабаң Кободоков, Түленти Самойлов деп ады-чуузы албаты ортозында јарлу кайчылар јуртаган. Той-јыргал олор јогынан өтпөйтөн. Бабаң топшуур соготон, икили тартатан, Тү-

Таныспай Шинжин 1985 жыл, март ай
«Алтайдын чолмоны» газеттин ишчилерине Францияла, Италияла,
Швейцарияла жорыктаганын куучындап, кайлап отурганы
Б. Кушкулиннин журугы

лентинин кайын жуулган улус түни-түжи угатан. Төрт-беш жаштуда уулчакты анчада ла Түленти өрөкөннин кайы алан кайкаткан. Кайчынын коо ло үнгүр үни уулчактын күр-көксине өдүп, албатызын олјодон јайымдаары учун эремжик Эрлик-бийле, ачап-сыһап Караты-каанла, өскө дө кара ијделерле кайрал јогынан тартышкан баатырлардын чырайлары көзи алдына эс-бос јуралып келетен.

Јылдар ол аайынча амыр јылышкан болзо, балдар да адаларынан эрте айрылышпас эди. Је ол ыраак 1941 јылда канзыраган фашистер канду јуу баштаган. Эзелер өбөгөндөрнле, балдар адаларыла, акаларыла айрылышкан. «Оскүс» деп сөстин учурын ол өйдө чыдаган балдардын көп сабазы эрте ондогон, эзелердин кылбыркай кара чачы эрте, эрте кажайган.

Јуунын кату ла калапту јылдарында эр кемине јеткелек балдарга чыдал-чагы јетнес уур иштер бүдүрерге келишкен. Уулчактар ла кызычактар мангырдын кылгузын, көгөзинин амтанын арай ла эрте ондогон. Олор торсыгы тыгыгалакта, эзелериле кожо мал күдүгөн, кыра сүргөн, кош коштогон.

Балдардын Горно-Алтайсктагы туразында өскөн уул чыдап келелс,
ол ундылбас ыйлор керегинде мынайда бичиген:

Та кайткан?
Уйкум учкан.
Тенернде жылдыстар
Түниле мызылдашкан.
Мен чилеп, олор
Уйкузы жок конгон.
Ненин де учун
Ада-Төрөл жуу,
Жудан жанбаган адам
Уйкумды бүгүн учурткан.
Ненин де учун
Карган жуучылдар
Катап ла алдымда,
Ыраакта ла жанымда,
Же өткөн жуу
Канайып ундылар...

Калапту жуунын алдында жылдарында өскүс арткан кижн ол ыйди,
ол жүрүмди канайып ундытан эди. Жетире курсак жибей аштап жүргени,
кийим-тудумнаг кызылып жүргени эмди ле кижининг көзи алдына көрү-
лип тургандый.

Таныспай Баксурович — СССР-динг Бичинчилер биригүзининг
члени. Онын «Эненин эркези», «Алтын бозого», «Бир катап жайгыда»,
«Ак кулун» деп жуунтыларын алтай кычыраачылар жылу уткыган. Ул-
герлерни орус тилге көчүрилген, Барнаулда ла Москвада чыгарылган,
көп тоолу кычыраачыларды туулу жердинг ээлерининг жадын-жүрүмиле,
ижиле таныштырган. Таныспайдын кижини ар-бүткенле түндегени
солун:

Эй, кижн, сен
Чек ле
Ар-бүткендий.
Көстөринг — көл,
Кирбиктеринг —
Бир түней карарган
Көл караган
Сугуштар,
Кабактарынг десе —
Карлагаштар.
Жаактарынг десе — чөл.
Коо-кырлан тумчугын —
Шибее ошкош кыр.

Гиперболаны мөрлү тузаланганы үлгерге тын ла ийде-күч берет. Оос поэзиянын эп-аргаларыла үлгерлер бичири жеңил эмес, же бу учу-ралда автор бойыныг билгирин ле узун көргүзөт.

«Чанкыр өзөктинг балдары» — бу повесть школдо үренген балдардыг жадын-жүрүми ле үредүчилердин ижи керегинде. Төс герой — иит үредүчи Эркин Базарович уулчактарды ла кызыкчактарды тилге ле литературага, жураарына үредет. Повестьте иит үредүчининг ак-чек күүн-санаазы, балдарды якшыга ла жарашка үредип алар деген жаркынду ла бийик амадузы көргүзилген. Таныспай, үредүзи аайынча бойы үредучи киж, үредүчининг психологиязын ла күүн-санаазын жартап, Эркин Базаровичтин сүр-кеберин чындык көргүзөт.

Быжыл Таныспай Шинжин алтай кычыраачыларга «Ырыс экелген ижемји» деп бичигин сыйлады. Жаңы бичик — ол солун тушташ.

Жуунгыла аташ адалган повестьте бир билинг жүрүми көргүзилген. Төс геройлордыг бирүзи — Маадай Кайдаров. Баштапкы алган үйи жеткердег улам жада каларда, Маадай үч балазынын энг кичинегин балдардыг туразына табыштырган. Соңында Маадай уулы аларга келерде, оны өскө киж апарган эмтир. Анайып, Кара узак ойгө жылыып калган.

Жылдар жылыжып өткөн. Маадайын жаан кызы, Чинчей, он сегис жылдыг бажында, учурал болуп, городто улус ортодон карындажын танып тапкан.

Повестьтин төс бөлүги Каранын табылганыла колбулу. Он сегис жашты жаңы ла ажып жүрген уулдыг алдына курч ла күч сурактар турат. Ол эки билинг ортозында, ззырап алган ада-энезининг ле жаңы табылган адазынын, эже-карындаштарынын, жаңы табылган төрөгөндөрининг ортозында.

Автор кычыраачылардын алдына жадын-жүрүмле, билеле колбулу сурактарды чикезинче тургузып, булгалышкан чиймектерди мендеш жогынан лалту чечип жат. Чаткачактордын билезинде сок жагысқан өзүп калган Карага көп учуралдарды айладып ондоорго күч. Эркеге өзүп калган Кара унчукпас, чала кату Маадай адазы оны керексибей турган болор деп сананат. А Маадайды дезе, уулына өскө салым келишкени учун оны эмди үредип, бойына жууктада тартып, токтодоп айдар жан жок болгоны кыйнайт.

Бу көскө бачым көрүнбес буудактар адазынын ла уулынын жолында кайра ачар арга жок бок чилеп, оморды бой-бойлорынан ырадат. Ичиндеги санаазын ачык-жарыгынча айтпас, жаантайын иш-тош ло деп, откоосууга түшкен Маадайды улус төрөл журттарыста ас эмес. Жадын-жүрүмде артык сөс айдарынанг кемзинген кижининг бүдүрген ижи качан да быжу.

Автор повестьте амадаган амадузын Куйкачы ажыра жартайт. Кара бу жажы жаанап, көпти көргөн лө билер кижини бойына жуук деп ондойт. Куйкачы иитти жеткердег кайдыктырып, ого бойынын жолын табарга болужат. Иит кижининг жолында мындый төп лө чындык киж учураганы якшы.

Шинжинди бис жаңыс ла бичинчи деп эмес, анайда ок јайалталу кайчы деп билерис. Таныспай Баксурович бойынын баатырлык, көө-мөй, сыбыскы, каркыра кайларыла Москванын, Улан-Батордын, Парижтин, Женеванын, Флоренциянын улузын кайкаткан ла бактырган. 1982 жылда Москвада алтай литературанын Күндери өдүп турарда, Александр Гафин «Московский литератор» деп газетте мынайда бичиген: «Эңирде Туулу Алтайдын поэттери үлгерлерин кычырган, је эн ле кайкамчылузы — Шинжиннин кайлаганы. Ол албатынын баатырларга учурлаган чөрчөктөринин үзүктерин кайлап, көгүс үниле көрөөчилерди бактырган».

«Клуб и художественная самодеятельность» деп журналдын бу ок жылда чыккан номеринде С. Пайна кайчы керегинде учурлу сөстөр айткан: «Алтай кайдын бүдүмдери башка-башка. Таныспай сыбыскы кайды сыылада, сыннырада кайлаган. Тургуза өйдө ол көп аразында эпикалык кайга тартылат...»

Алтай албатынын кайы үйеден үйеге улалып келгеп. Таныспай Баксурович бүгүн Туулу Алтайда јайалталу кайчылардын бирүзи. Је кайдын сан башка кайкалду үниле оны аптаган кижии — Түленти Самойлов. Кайчыларга кереестеп айткан сөзин ол мынайда үлгерлейт:

Түленти деп јаан кайчыга
Јаш тужымда јолыккам.
Онын чүмдү кайын угарга
Түниле уйуктабай отургам.
Топшуурдын, кайдын күүзи
Кижини тармыдап тургандый.
Күреелей улустын јилбүзи
Кайчыга канат болгондый.
Чөрчөктө күчтү баатырлар
Олјодон јонды јайымдайт.
Улус учун јүреин деп санаам
Көксимде ойгонгоны ундылбайт...

В. ХРОМОВ, скульптор

БИРЛИК ТИЛ ТАБЫЛГАН

Өткөн жылдын 26 ноябринен быыл 24 январьга јетире Латвиянын Юрмала городында шамотала, эмдиги өйдө элбеде јарлу керамика материалдарла, иштеп турган скульпторлордын калыктар ортодогы симпозиумы өткөн. Онын ижинде социализм ороондорынаг (Никарагуала кожо), союз республикалардаг ла Ленинградтаг бирдег, Москвадан беш скульптор турушкан.

Симпозиумнын туружаачылары материалла иштееринде, скульптураны тематика јанынаг көрөринде югослав Аптэнинг дизайнер тематика композицияларынаг баштайла, Никарагуанын скульпторы Мигельдин оок-теек чүми јок кееркемелдерине јетире; Марта Житкованын (Москва) декоративный, јангарлу, архитектоника композицияларынаг баштайла, Даниэль Митлянскийдин (Москва) скульптурадагы јуруктарына јетире; Кристианнын (ГДР) темадаг ла керамика эпсүмеден чек кыйа баспас ууламјызынаг баштайла, Людмила Сошинскаянын (Москва) фантастикада токтоду јок көбрөмине јетире башка-башка ағылу көрүм-шүүлтелерин көргүстилер. Бу ла «баштайла», «јетире» деген сөстөрди онон до ары улалтар аргалу. Јердин үстин көргүскен јуп-јукачак медальондорго түнгей сүрекей оогош композициялар (Мартин, ЧССР) ла шамотадаг кейде тургускадый «Амыр-энчү» деп монумент (Руссу, Румыния) эдилген. Руссунын «Амыр-энчү» деп ап-апагаш скульптуразына бойынн јайаан ижин Сошинская «Скульптурадагы живопись» деп ижиле удурлаштырат.

Симпозиумда кажы ла кизи ағылу башка көрүм-шүүлтелү болгоны, байла, јууннын төс учурлузы болгон. Онын туружаачылары көпти көрүп, көпкө үренгендер. База бир ајарулу ла јарамыкту керек — јүзүн-башка тилдү улус јуулганы.

Је тил билишпези тыг буудак болбогон. Бой-бойлорын билижерге амадап келген улусты көрүп, кезикте көчүречилер јүре бергенде, кайкап туратаныс: бис бой-бойлорыска кандый түнгей — амадаган амадубыс та, сүүнген сүүнчибис те түнгей, кородогон ачурканышта да тыг ла башказы јок.

Вьетнам Хоайга штанду кижичектин јуругын көргүзип, «бу мен» деп, төжиме чоқынадым, јикпелү кижичекти јурап, колымды кучактап турган кизи болуп уулайдым — ол мениг үйим. Эки бала јураидым:

бирүзи јикпечектү, экинчизи штанычакту — олор бистин балдарыс. «Билдим» деп, бажын кекийт. «Эмди сен» деп айттым. Ак чаазында база төрт кижинин сүри көрүнип келди. Алан кайкадым: мен вьетнам улустың билези јаан деп бодоп жүрөтөм. Сабарларымла көргүзүп айдадым. «Јок» деп бажын јайкайт, сабарларыла экү деп көргүзөт. Оноң ары «мен» деген јуруктың үстине — 47, оның соңында 46, 25, 20 тоолорды бичидим. «Билдим, билдим» деп, бажын кекийт, күлүмзирет. Бойы десе төртөн јетини бичийт (база ла келишкен!) оноң ары 36, 7, 4.

Мениң жүрүмимниң јолдорында, јуучактың учы бала тужымды табарып өткөн кижиде, бу тоолор бойларының јеринде туру. Амыр-энчү, ырысту тоолор. Је Хоайдың тоолоры јаан-јаан секирткиштү. Он бир јаштуда кижі алатанында тың ла кайкаар неме јок. Је балдар өткүре кичинек... Аайы-бажына чыгарыста, мындай эмтир: Хоай амыр жүрүмди төртөн јашка јетире көрбөгөн. Јопон, Франция, Америка улай-теley селижип, оны јайымнаң айрыган. Хоай куучындап тура, ээлгир алаканыла төжиш сыймайт: мында јаантайын јайым болгон... Одүп болбос жыраа, агаш, автомат, оноң кенейте реактивный истребительде летчиктин бажы — Хоай журукта көрүнип келди. Бот аларың оноң! Оноң ары база кайкал: кейле жүрер ийде-күчтердин майоры.

Оның колдорына, көстөрине удур көрүп тура, санаанда штурвалды тудадың, оның көстөриле көрөдін. Бу мениле јажыт кижинин көстөрү нени көрбөгөн деер — тыныжын буулат...

Јүрүмде не ле болуп јат. Таныш эмес улус Москвада тушташты деп айдалы. Кайдаң? Сибирден бе? Мени база оноң не! Онызында неме јок — бирүзи Братсктаң, экинчизи Шабалиннен болзың Олордың жүрүмнинин ортозындагы ыраагы Москвадан Шабалиндегизине јетире бодолду. Мында, Москвада, олор јерлештер...

Хоайды мен 47-ле деп бичиирде, бойыма жуук кижидий бодоп калгам. Јерлештердий бис. Јок, бу кижинин көстөри көрбөн, жүреги сыстаган не-немерлерди сананып табарга да күч, тыныжын үзүктелип турар.

А скульптура кайда? Бу шакпыртту жүрүмде оның јери кайда? Ол катап ла ээлгир алаканып төшкө јаба тудат: скульптура јаантайын оныла кожо болгон.

Качан башкараачы Москваның Камызын отчетту көрүниң туружаачыларыла таныштырып турарда, айдатан: «Тенистин ары јанына учалы», «Азияга једип баралы», «Бис катап ла Азияда» ла өскөзи де. Анайда келишкен бе, кандый. Кубаның профессору Фаустоло коштой кыргыз Жолчуевтин экспозициясы, оноң ары Москвадан Сошинскаянын, монгол Дамдинкурэвтин, Москвадан Житкованың, туркмен Сейтмурадовтың, Хоайдың, Литвадан Казлаускастың, Никарагуадан Мигельдин ле мениң иштерим тургузылган.

Качан Мигель бойының тилмежин «Натача» деп адаарда, оның бойының ады Миша деп санаага кирди. Көчүрип берзин деп сурадым. Јараган болгодый, чокым айдарга албаданат. Је түней ле «Мича» деп

угулат. Испан тилде «ш» жок эмтир. Группада эки Миша боло берди: öткүн, омок украин Миша Белень ле Никарагуанын уулы Миша Абарка.

Ол келген тарый кемзинчек болгон, ас каткыратан, колдоры жаантайын нени де — стамесканы ба айса нени тударга белен деп билдиретен. Же качан онын сандино öдүгин көрүп, сандино культфронттын жуучылы деген кере бичигин кычырып, онын эрмек-куучынын уккан соңында жаңы оңдодыс. Никарагуанын скульпторына сүүний жыргагадый öй эмес, а колдоры дезе эмди ле автоматты эптү ала койорго белен.

Наташа коштой болгондо, куучындар да көп болотон. Куучындар Никарагуанын чүмделгизи, онын индей тазылдары, испан жаңжыгулары ла Күнбадыштын «албаи жүткижи» керегинде болуп туратан.

Качан ол Москва дөөн жүре бергенде, катап ла кичинск блокноттор чыгарылып, бу жирменчи чактын учында керектү боло берген петроглифтер көрүнөтөн. Же шак ла анайда бистин ортобыста эрмек-куучындар бүдүмжилү боло беретени кайкамчылу. Бирлик тил табылган деп билдиретен...

Мигельге једишкен ле база. «Эскюэлага» ол үренбеген, «је»... «Банан» садып отурза — журук, «ботаны» арчыза — база ла журук. Эмдиги балдар школго јети «аностуда» (јаштуда) барып јат. Бистегидий ле туру не дедим. Кем жок дегендий Мигель ус сабарын öрбө көдүрет — эмди оңчо «бона» — «јакшы».

Ол бала-баркалу. Уйи—Аргентина. «Арисентина» деп түзедет. Онын терези «бланко», көстөри — «верто». Терези ак дегени эмди јарт, а «верто» дегени не? Көзиле ары-бери бедренет. Кенейте отургыштан тура жүгүрип, оны јапкан јажыл бөсти көргүзөст — «верто». Айдарда, јарт: үйинин терези ак, көстөри јажыл. Бистин сүүний турганыс јер үстинде жаңы ортолык ачкандый. Журуктар сыйлаштыс. Мен ого «Сиберианы» — Шабалинниг јебрен тыт агажын, онын төзинег чоройлоп чыккан карасуучакты, оны кууза өскөн чибилерди, ыраагында куу тепсенг јаткан јерди көргүскен журукты сыйлагам. Эмди сен, Мигель. Менин блокнодыма Манагуа көл, кемеде балыкчылар, олордын таңдагында Мамотомбо вулкан ла айландыра тропиктинг јаш агажы јуралды.

Улан-Батордон келген Дамдинкурэв, чикелеп айтса, јерлеш књи. Ол группада эн јаш, СССР-де баштапкы катап, је мен монгол јеринде болгом, бисте куучындашкадый немелер көп. Менин журукчы ла көпти көргөн Марзан Шарав керегинде куучынымды Дамдин тоқыналу укты, је качан эрмек Занабазар, Тэрэлистин таштары керегинде баштала берерде, бистинг көбөрөм шүүлтөбис бириге берди.

Монгол јери — скульпторлордын орооны. Мыны кажы ла алтаман — кийис айылды да, богдогэгэннинг өргөбзин де, ээрди де, Тарбанабазарды да, јалбак темирде чокымдап жураган аңдарды да, Улан-Батордогы журанар училищенин студенттеринин иштерин де көрзөгөр, тургуза ла јарт оңдоп аларыгар. Туулар скульптураны кижининг эдиканыла, кан-тамырыла кожо јайаган. Бистинг өйдө Туулу Алтайдын

жашөскүрмининг кемизи де скульптураны керектебей турганын бир кезек коомой салтарлу айалгаларла, бистин журукчылардын неме эзебезиле жартаарга жараар.

Дамдинди менин монгол жериндеги бичиген дневнигим кайкатты. Блокнотты ачып, андагы жерлерди, монгол журукчыларды танып өкпө-рийле, ол меге азыйда кудайдын жагын байрамдаган тушта кийип туратан масканын кеберин сыйлады. Дамдиннинг скульптуразы жандаган жанжыгуга сыга бастырып та койгон болзо, группанын ижине болушту болды.

Симпозиумнын жана баспас ээжизи — ончолорынын мастерскойлоры ончозына ачык. А Сейтмурадов десе «Чайхана» ачкан, анда жагыс ла койу, жыды жараш чай ичер эмес, жүзүн-башка укту улус тушта-жар аргалу болгон. Сейтмурадовтын «Чай беле!» деген табыжы угулза ла, коштой иштеп жаткан кыргыз Дүйшөн, словак Мартин, болгар келин Снежана, грузин Бадри, армян Юра, үзбек Мухтар ла мен отургыштарысты тудунганча жуулыжып келетенис. Бу он беш-жирме минут «чайлаштын» туркунына бис башка-башка республикаларда болгондыйыс, чүмделги ле бисти жуукташтырып турган өскө дө сурактар керегинде куучындажатаныс. Шап ла ол чайханада Дүйшөн, Мухтар ла мен үчүлебис Фергананын телкеминде чыкканыс жарталган. Бистин тилле болзо, слер «краяндар» болороор деп, баатыр бүдүмдү Мартин жарлайт.

Учы-учында ончо куучындар скульптурага көчкөн, кижининг ал-санаазын куйбүредер. жүргери ле жалтанбас болгар скульптуранын обору билдирер; кайда да эмеш-эмеш жукартып койгондый чех чүмделги көрүнип келер; Мухтар бойынын жолын бедреп кийналат; ончозынын үстиле чымчым да алаңзу жоктон Юра Симонян көдүрлип кайкалайт; Бадри жарашты мактайт...

Скульптурала ок бистин группанын Латвиянын журукчылары биригүзиндеги туштажу божоды. Көрүлү залда эмеген-өбөгөн Блумбертердин «Скульптура ла жүрүм» деген экспозициясы ачыларда, бистин сурактарыска карууны биригүнин скульптура бөлүгинин председатели Лео Блумберг бойы берген. Сурактар да көп болгон...

Латвиянын скульптуразында кеберге ле материалга жанжыккан жаан ажару эдилет. Айла жагыс ла скульптурада эмес. Мынызын мында ок будылбаган күделиден эдилген гобелендерди көргөн сонгында база катап жарт билип алады. Мындый жылу ла соок, элбек чийулерле чүми жок журалган журуктар кееркемел материалдын бийик культуразын керелейт.

Отчетту көрү анайда билдирбес жагынан учына чыгып келди. Экелген материалдарды такып кайырчактап аткаар, өскө ороондордын айылчыларын үйдежер шакпыртту күндөр болгон. Жагыс ла Мигельдин бүдүжи кунуқчыл, улусла сооксымак эзендежил турган. Онын ал-санаазы Манагуада. Андагы керектердин уур-катузын айтпаза да, жарт... Мигельдин тырс ла тиштенген тиштери, кату чырайы бойынын

көрүм-шүүлтези учун тартыжуда өскө дө көп аргалар бар эмей деп, санаа алындырат.

Менин арт-учында јарт ондогоным мындый: кандый ла јаңгы табынтынын јакшызын да, јаманын да ылгаштырып билер керек. База бир айдарга турган шүүлте бар. Туулу Алтайдын скульптуразында керамика тазыл алынып, өзүмниң јолына чыгар болбой деген ижемји.

ТҮРКЧИЛЕРДИҢ СОВЕТ КОМИТЕДИНИҢ ЈУУНЫ

СССР-дин Наукалар Академиязынын тил ле литература аайынча бөлүгинде түркчилердин совет комитеди бар. Бу комитеттин төзөлгөнн он јылдаг ашкан, онын члендерине түрк тилдер, түрк калыктын литературазын, оос чүмдемелин научный јанынаг шинжү иш өткүрип турган улус кирет, олардын тоозында филология наукалардыг доктор, проф. С. С. Суразаков база болгон.

Комитет јылдыг сайын өткүрип турган јуунында түрк наукада једимдерди темдектеп, совет науканыг өзүп баратан јолын оног ары јарандырарына јарамыкту јаан иш өткүрет.

12—14 майда Кабардин-Балкар АССР-дин төс города Нальчикте түркчилердин совет комитединин јууны болгон. Бу јуунда комитеттин председателинин заместители, чл.-корр. Тенишев Э. Р. 1985—1986 јылдарда комитет кандый иш өткүрген, түрк тилдер аайынча кандый иштер кепке базылып чыккан, келер өйдө кандый иштер, кандый конференциялар өткүрилетени керегинде айткан. 1986 јылда, сентябрьдын экинчи бөлүгинде, Ташкентте Алтанстика аайынча конгресс болоры, онын ижинде өскө ороондордон јүске јуук шинжүчи туружары керегинде јетирү этти. Туулу Алтайдан бу конгресстин ижинде 5 кижн турушкан.

Быыл майдыг учында Алма-Атада сөстөрдин бүткени, олардын тазыл-тамырын шинжүлеери аайынча конференцияны бийик кеминде өткүрерине казах шинжүчилер белетенип турганы керегинде ол база куучындады. (Өрөгн айдылган конференциянын ижинде Туулу Алтайдын история, тил ле литература аайынча научный шинжү өткүрер институтынын ишчизи, филология наукалардын кандидады В. Н. Тадыкин Кадын, Чолушман, Башкөс деп суулардыг аттары кайдаг бүткени керегинде јилбилү доклад эткен, јуунын туружаачылары онын научный шүүлтезин соныркап угуп, айтканын јараткандар).

Түркчилердин Нальчикте болгон совет комитединин јуунында Кавказта јуртаган кумык, карачай-балкар, ногай тилдү калыктын јадын-јүрүми, олардын тилинин, оос чүмдемелинин өзүп барган јолы керегинде докладтын кийнинде «изү тартыжулар» да боло берген. Проф. Н. А. Баскаков «изү тартыжулардыг» сабузын эмеш јабызадып, бойынын куучынында мындый учуралга ајару эткен: «Кажы ла түркчи тил-

ди бе, фольклорды ба шигдеп, албаты историяда кандый јол өткөнин, јүрүмниг кандый толкуларында эбирилип-собырылып турганын ундытпас керек. Түркчилер тилдерди история јанынан шигжүлөгөндө, скифтердиң, гунндардын, јебрен түрктердиң јадын-јүрүмин, олардын историяда өткөн јолын ајаруга алар учурлу.

Анайда ок бу јууннын туружаачылары түрк тилдерле колбулу эрмектер, јүзүн-јүүр синтаксистинг сайламалары деген сурак аайынча дискуссияда филология наукалар докторлоры, профессорлор М. И. Черемисина (Новосибирск), М. З. Закиев (Казань), С. И. Иванов (Ленинград), И. Х. Ахматов (Нальчик) эткен докладтар уктылар. Камаанду сөстөрлү эренистерле, ылганаачыларла айдылган јайылган члендер колболу эрмекте ағылу учур алынып, кош эрмек болуп турган ба айса јайылган члендер болуп, тегин эрмекке кирижип турган ба — бу сурак аайынча јилбилү куучындар өтті. Азербайджан тилдиң шигжүчилери өрө айдылган конструкциялар тегин эрмектинг члени болор деп јартагылайт, өскөлөрининг шүүлтелери олардыйына башка болды. Дискуссия М. И. Черемисинаның докладына башталды. Ол колболу эрмек керегинде шүүлтезин доского схемала көргүзип јартап, Сибирьде јуртаган түрк, тунгус-манҗы, бурят ук калыктын тилдеринде синтаксистинг сайламалары көптөп, тил јаранып, онынг өзүми ағылу јолло барып јатканын темдектеди. Дискуссияда бу сурак аайынча айдылган башка-башка шүүлтелерден М. И. Черемисинаның шигдегени баш артыктаганын јарадып, онынг концепциязы быжу болгонына јөмөжип, Е. И. Убрятова, Қ. М. Абдуллаев, Е. К. Скрибник ле оной до өскөлөрн куучын айттылар.

Јууннын учы јаар комитеттинг качызы, филология наукалар докторы Г. Ф. Благова 1986—1987 јылдарда түркчилердин совет комитеди кандый планла иштейтенин јарлады. Эзенде јылда түркчилердин совет комитеди элбек орооныбыстың башка-башка городторында иштеп турган члендерин јууп, бойынын јуунин Москвада өткүрер, анда «Грамматиканың категориялары» деп тема аайынча куучын-эрмек болор.

А. ТЫБЫКОВА,
түркчилердин совет комитедининг члени

* * *

8-12 апрельде Б. Укачининг 50 жажыла колбой онын чыккан-өскөн Оңдой аймагында Жоло-Кайрылык ичинде, Кулады, Карагол журттарда литератураның энирлери өткөн. Олордо поэт бойы, Туулу Алтайдын бичиичилик организациязынын литконсултанты Э. М. Палкин, Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозынын Туулу Алтайдагы бөлүгинин баш редакторы В. Т. Самыков болгондор.

* * *

9-11 апрельде Барнаулда опера ла балеттинг Алтайдагы театрында А. Адаровтын «Абайымнын кижжи алганы» деп баштапкы алтай күүлик комедиязы көргүзилген. Оны ойногондорло кожо автор бойы барып жүрди. Горно-Алтайскта областьтын национальный драма театрында бу ойын 27 мартта тургузылган.

* * *

11 апрельде Барнаулда бистинг жерлежибис, критик-литература шингдечи В. И. Чичиновтын 50 жажы темдектелди. Анда бистинг юбилярдын иш аайынча нөкөри, Туулу Алтайдагы пединституттын алтай тил ле литература кафедрасынын жааны С. С. Каташ турушкан.

* * *

11-13 апрельде Бийскте орустап бичиичи жинт литераторлордын жуун-семинары өтти. В. Куницыннын, А. Жуковтын, А. Кокышеванын, Т. Немованын, В. Евсеевтин, Л. Черепановтын чүмдемел ижи ол семинарда шүүжилеп, жакшылары крайдын бичиичилер организациязынын печать органы — «Алтай» альманахта кепке базылары жөптөлгөн.

* * *

9-14 апрельде казах бичиичилердин IX съездинин ижинде Б. Бедуров ло Ж. Белеков туруштылар.

Съездте Казахстан Бичиичилер биригүзинин Башкармазынын баштапкы качызына О. Сулейменов тудулган. Бистинг элчилер ого жолыгып, алтай-казах литературалардын колбуларын жаңы кемине көдүрүп, көнү жолго тургузары жанынан эрмек-куучын өткүрдилер.

* * *

Туулу Алтай Россияга бириккенинин 230 жылдыгына учурлай чүмдемел жайаар амадула **16—30 апрельде** А. Адаров Ленинградта болды. Ол анайда ок Ленинградтын бичиичилик организациязынын башкараачы ишчилерине жолыгып, эзенде күүк ай кирезинде Октябрьдын кабайы болгон герой-городто бистинг бичиичилер организациязы-

нын баштагканы аайынча алтай литератураның Күндерин өткүрериле колбулу сурактарды аайлашкан, жаңы үлгерлер бичиген.

* * *

25 апрельде Шабалинниң орто үредүлү школының үренчиктериниң айтырузыла критик-литература шигдеечи С. Каташ, бичичилер Э. Тоюшев, Т. Торбоков, јинт үлгерчи В. Куницын кычырыштың конференциясында туруштылар.

* * *

16 майда Горно-Алтайск городто Советтер Байзыгында Туулу Алтайдың бичичилериниң текши јууны өдүп, партияның XXVII съезди-ле колбой областьтың бичичилик организациязының алдындагы сурактар шүүжилди. Бу суракла докладты оның каруулу качызы Б. Я. Бедюров эткен.

Јууида түргендедиштиң, јаан кубулталардың өйинде бичичиниң учуры, бу текшиналбатылык керекте оның јери, эмдиги өйдиг кижизиниң сүр-кеберин толо, чындык көргүзери јанынан иштер, эм үстине бар једикпес-тутактар, оларды јоголтотон эп-аргалар керегинде јаан куучын өткөн.

Јууиниң ижинде партияның XXVII съездиниң делегаттары — партия обкомының баштангы качызы Ю. С. Знаменский, обкомполкомның председатели М. В. Қарамаев, обкомның качызы Б. К. Алушкин, обкомның пропаганда ла агитация бөлүгиниң јааны С. В. Кречетов турушкандар.

XXVII съездиниң делегаттары болгон Ю. С. Знаменский ле М. В. Карамев өкөрлөр съездиниң ууламјыларыла колбой бичичилер организациязы алдында турган сурактарга ајару эдиң куучын айткандар.

Эртеңгизинде бичичилер партия обкомының качызы Б. К. Алушкинге баштадып, Кадындагы тудулып јаткан ГЭС-тиң јерин барып көрүп јүрдилер. Олорло кожо стройканың јааны Ю. И. Тошпоков, гидростроительдер болгондор. Јарым чак мынаг озо тудулган Чамалдагы ГЭС-ле, оның историязыла танышкан соңында олар келер өйдиги городының, суубуунтылардың јерин көрүп, јурукка, киного соқтыргандар. Бичичилердин ГЭС-тиң албаты-хозяйствого јетиретен тузазыла, туулу јерибистинг ар-бүткениле колбулу ла оног до өскө сурактарына гидростроительдер чоқым каруулар јандыргандар.

Јол-јорык сүрекеј јилбилү болуп, бичичилер стройканың ишчилериле јуук колбулар тудар, олар керегинде бичиң, эмдиги өйдиги кижизиниң сүр-кеберин мынаг ары олардон табар күүидү болгондорын айттылар.

* * *

20-30 майда А. Адаров Көш-Агаш аймагында Курай, Чаган-Узуу журттарда болуп, бичип турган романына үзеери материалдар жууду.

* * *

5-12 июньде кыргыз бичинчилердин VIII съездинин ижинде окылу айылчылар тоозында Туулу Алтайдын бичинчилик организациязынын каруулу качызы Б. Я. Бедюров турушты.

Мынын алдында кыргыз-алтай бичинчилер ортодо чокым айылу-башту колбулар жок болгон эди. Олорды орныктырып бектештирери жанынан съездте республиканын Бичинчилик биригүзинин Башкармазынын председателине тудулган Ч. Т. Айтматов билдирдү ажару эдиц баштаган. Мыныла колбой Б. Я. Бедюров оныла чокым эрмектер от-күрген.

* * *

23-28 июньде Б. Я. Бедюров СССР-дин Бичинчилер биригүзинин Башкармазынын айтырузыла ороонун бичинчилеринин VIII съездинде айылчылар тоозында турушты.

* * *

27 июньде Туулу Алтайдын история, тил ле литература аайынча наукада шигжүлү институтында фольклорчы, кайчы ла бичинчи Таныс-най Шинжинин 50 жажына учурлай көдүрингилү жуун отти. Анда бичинчилик организация адынан уткуулду сөсти парторганизациянын качызы Э. М. Палкин ле бюронын члени И. В. Шодоев айттылар.

Б. Укачининин юбияр керегинде «Онын алдында — жаш үйе» деп статьязы «Алтайдын чолмоны» газеттин 27 июньдеси номеринде жар-лалды.

4 июльде Ондой аймагында Улегем-Оозы (Хабаровка) журттын культура Байзынында Т. Б. Шинжинди жерлештери изү уткыды.

Партиянын Ондойдогы райкомынын экинчи качызы А. К. Сакашев сөс алып, аймактын ишкүчиле жаткандарын коммунист ле патриот күүн-тапка таскадар керекте, Туулу Алтайдын культурадагы жүрүминде эр-чимдү турушканы учун Т. Б. Шинжинди партия райкомынын Күндүлү грамотазыла кайралдады. Ого анайда ок Хабаровка журттын күндүлү кижини деп иере адалып, кере-бичик табыштырылган.

Туулу Алтайдын бичинчилик организациязынын литконсультанты Токшын Торбоков куучин айдып, юбиярга организациянын уткуулын табыштырды. «Искра» колхозтын башкараачыларынын Т. Шинжинди, өскүс-жабыс кижини, азырап чыдаткан жегези Тырлама өрөкөннин куу-чындарын, А. Калкининин, Т. Шинжининин, J. Ыжыковтын маргыжып

кайлаганын, К. Шумаровтын комыстаганын, Урсул ла Эркемен Эчевтердин топшуур сокконын эл-јон јарадып ла соныркап уккан.

Карган эјебистер күреелей туруп кожондоп, айылчыларга кур курчадылар.

* * *

10 июльде Туулу Алтайдын бичинчилик организациязында партия горкомынын баштапкы качызы В. А. Леонтьевле туштажу отти. Аида бичиичи-коммунисттер Б. Бедюров, А. Адаров, Э. Палкин, С. Каташ, И. Қочеев, Ј. Белеков, Э. Тоюшев ле литконсультант Т. Торбоков турушкандар.

Нөк. Леонтьев бичинчилерди городтын эмдиги бешјылдыктагы социальный ла культурадагы өзүмиле, келер ойгө пландарла таныштырып, городтын эл-јоны ла бичинчилер ортодогы колбуларды там јарандылары, јангы ойдинг некелтелериле текши јоннын керегиинде анчада ла бичиичи-коммунисттер эрчимдү туружары јанынаг куучындаган.

Бичинчилердин көп тоолу сурактарына ол чокым каруулар јандырды.

Т. ТОНЖАН

БАЖАЛЫКТАР

ЛАТВИЯДА АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРАНЫҢ КҮНДЕРИ

Андрей Пумпур. Лачплесис — латыш калыктын баатыры (Э. Палкин көчүргөн).	3
Дайна — латыш калык кожоңы (Ш. Шатинов көчүргөн)	8
Саулцерице Виесе. Латыш литератураның башталганы керегинде (А. Тодосhev көчүргөн)	10
Янис Петерс. Келер өйдн белгелеш. Сос — јалбыш Ус сулаган Аттын сөбги (Б. Бедюров көчүргөн)	14
Э Стродс Латвиянын совет Бичиичилер биригузи (А. Тодосhev көчүргөн)	17
Арвид Григулис. Башталганы (А. Тодосhev көчүргөн)	22
Александр Чак. Латыш адучылар Кыстың латыш адучыга учурлаган кожоңы (Э. Тоюшев көчүргөн). Козине соқтырып ал- ган уудчак (Э. Палкин көчүргөн)	25
Янис Петерс. Ояр Ваццетистинг сыйын алар тушта айткан куучын (А. Тодосhev көчүргөн)	28
Ояр Ваццетис. Арчын (А. Ередеев көчүргөн)	29
Эрик Ханберг. Мен уйды адып болбогом (В. Тоенов көчүргөн) —	
Марис Чаклайс. Тагдак керегинде кожоң. Јараш ой Јаан кара куш (А. Адаров көчүргөн)	32
Вилис Лацис «Янканың сүүжи». Романнаң алган үзүк (В. Тоенов көчүргөн)	34
Имант Аузинь. Орыккан јас (А. Ередеев көчүргөн)	47
Марис Чаклайс. Алтайдын телкемдеринде (очерк) (В. Тоенов көчүргөн)	48

ЭРТЕГИ ЛЕ ЭМДИГИ

Е Маточкин. Куйлуда табылган петроглифтер (А. Тодосhev көчүргөн)	55
---	----

ЭЛИБИСТИҢ ЭНЧИЗИ

Б Енчинов. Калан сөгүшчининг јүрүминек	65
И Чапыев. Учар-Ака	69
Такай Тандянов. Тонужан карындаштар	72
А. Суйманакова. Кергил сөөк кайдаң табылган?	75
А. Калкин. Кергилдердин буткеши керегинде	77

КРИТИКА ЛИТЕРАТУРА ШИНДЕШ

С Каташев. Алтай литератураның чолмондык јолы	82
Эзендей Тоюшев. «Улус учун јүрейн деп»	88

ЈОЛ-ЈОРЫК ТУШТАШТАР. ХРОНИКА

Вячеслав Хромов. Бирлик тил табылган	93
А. Тыбыкова. Түркчилердин совет комитедининг јуушы	97

Јуунтыннг кадарында јуруктар:
2-чи стр. «Латвиянын кееп кебери»
3-чи стр. «Латыш балыкчы»

ЭЛ-АЛТАИ

Литературно-художественный сборник

(3-й выпуск)

На алтайском языке

Художник А М КУЗНЕЦОВ

Редактор С Торбоков Отв. за выпуск З. Шинжина Худ. редактор В Ортогулова Тех. редактор Е Манышева Корректор Л Патагашева

Сдано в набор 22 07 86 Подписано в печать 04 09 86 АН 14262
Формат 70×84 1/16 Бум. тип №2 Гарнитура литературная Высокая
печать. Усл. п. л. 7,08 Уч.-изд. л. 6,82 Тираж 1000 экз. Заказ 2880
Цена 45 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 659700,
г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36 Горно-Алтайская типография,
пр. Коммунистический, 27.

45 акчб

1980

45 акчб

1980